

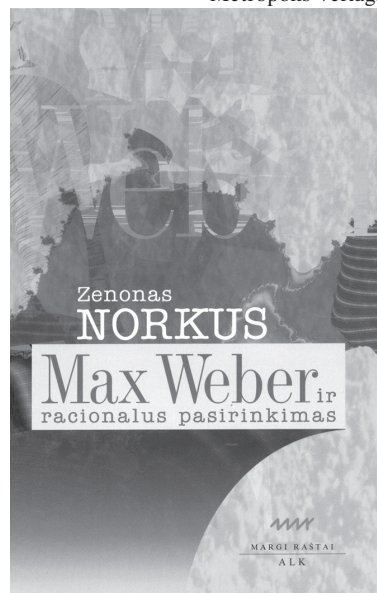
Algimantas Valantiejus

Ekonominio ir sociologinio požiūrio jungties galimybė analitinėje socialinio mokslo paradigmoje, arba Maxo Weberio suprantančiosios sociologijos eksplikavimas Zenono Norkaus metodologiniame racionalaus pasirinkimo modelyje

Norkus, Zenonas. 2003. *Max Weber ir racionalus pasirinkimas* (iš vokiečių kalbos vertė Albinas Lozuraitis). Vilnius: Margi raštai, 512 psl. [Versta iš: *Max Weber und Rational Choice*. 2001. Marburg: Metropolis-Verlag.]

Prieš aptariant čia recenzuojamą knygą, iš karto reikėtų pasakyti, kad Vilniaus universiteto Filosofijos ir Socialinės teorijos katedrų profesoriaus, habil. dr. Zenono Norkaus monografija *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*, kuri pirmą kartą išleista vokiečių kalba (2001 m.), o už keletą metų Albino Lozuraičio išversta į lietuvių kalbą (2003 m.), yra ypač žymus įvykis Lietuvos socialinių mokslų, konkrečiau kalbant, sociologijos, o taip pat filosofijos ir socialinių mokslų filosofijos (kuri, tiesą sakant, tebėra „jauna“ disciplina Lietuvoje) istorijoje. Aptariamoji Zenono Norkaus knyga yra pirmasis Lietuvoje veikalas, skirtas šiuolaikinės socialinės teorijos problematikai. Be to, čia originaliai *susiejama* sociologijos istorijos ir racionalaus pasirinkimo teorijų tematika¹.

Reikia pabrėžti (skiriant tinkamą dėmesį autoriaus dėstymo būdai, minties ir kalbos raiškai), kad tai labai profesionalus ir išsamus veikalas, kurio pasirodymas rodo kruopštaus autoriaus darbo rezultatus, akivaizdžiai praturtinančius ne tik Lietuvos socialinių ir humanitarinių mokslų sritį, kuriai iki šiol itin stigo panašaus užmojo darbų, bet ir plačiai žinomas Vakarų socialinės teorijos ir

sociologijos istorijos šakas – racionalaus pasirinkimo teoriją ir Maxo Weberio metodologijos interpretaciją. Pirmą kartą pasaulinėje literatūroje M. Weberio mokslinis palikimas *sistemiškai ištirtas* racionalaus pasirinkimo prieigos požiūriu kartu istoriškai patikslinant (čia įtraukiama, be kitų pagrindinių

¹ Racionalaus pasirinkimo teoretikų branduolį sudaro įvairių disciplinų, įskaitant ekonomiką, matematiką, teisę, psichologiją, antropologiją, informatiką, sociologiją, filosofiją, politikos mokslus, atstovai. Tai – *tarpdalykinis* intelektinis sąjūdis, kuris suformavo specifinę, teorinę ir metodologinę, politinės ekonomijos nišą šiuolaikinėje sociologijoje. Skiriamos įvairios racionalaus pasirinkimo teorijos versijos, įskaitant žaidimų teoriją, mainų teoriją, naudingumo teoriją, sprendimų priėmimo teoriją. Leidžiami specializuoti žurnalai – *Economics and Philosophy*, *Rationality and Society*; be to, šios krypties šalininkai leidžia ir žurnalą *Social Psychology Quarterly*. Bene pagrindinė šio tarpdalykinio sąjūdžio problematika – tvirtų mikropagrindų socialiniams mokslams ir perėjimui į

šaltinių, ir platesnė negu anksčiau Weberio autobiografinių profesinės savivokos aspektų, remiantis jo laiškais įvairiems kolegoms, analizė) Weberio „suprantančiosios sociologijos“ raidos etapus ir bandant atsakyti į paskiras Weberio tekstų mįsles, drauge praplečiant M. Weberio socialinio veiksmo tipologiją. (Beje, diferenciacijos ir tipologizavimo įgūdžių požiūriu tai geras vadovas kiekvienam socialinių mokslų atstovui.) Gebėdamas tinkamai įvertinti svarbius diferenciacijos aspektus – Weberio veikalo *Ūkis ir visuomenė* ryšį su „dviejų nacionalinių ekonomijų“ kova ir šio veikalo specifinę-metodologinę paskirtį – Zenonas Norkus aiškiai parodo ir *specifinį* JAV sociologijos posūkį interpretuojant čia paminėtą Maxo Weberio veiklą. Nors iš dalies

subjektyvaus T. Parsonso vėberiškųjų vertimų paklaidas dar prieš Norkų konstatuoja ne vienas autorius, tačiau Norkui pavyksta parodyti ir *institucinio* JAV sociologijos poveikio kitos kultūros intelektualinei recepcijai mastą:

„Prie šito „Ūkio ir visuomenės“ sąryšio su „Objektyvumo straipsnyje pateikta socialinės ekonomijos koncepcija užmiršimo prisidėjo ir vėlesnė Weberio tekstų ir recepcijos istorija. Veikalas „Ūkis ir visuomenė“ plačiausio atgarsio iš pradžių susilaukė JAV sociologijoje, kuri ten jau buvo institucionalizuota kaip atskiras specialus mokslas. Nei į šio veikalo ryšį su „dviejų nacionalinių ekonomijų“ kova, nei į tą aplinkybę, kad tas veikalas turėjo nagrinėti specialių klausimų kompleksą Weberio gana aiškiai artikuliuotos socialinės ekonomikos visumos viduje, - į visa tai nebuvo ir negalėjo būti atsižvelgta.“ (81)

makroteoriją formavimas. Viena vertus, racionalaus pasirinkimo teorijos „veikėjas“ (*homo oeconomicus*), kaip apibrėžia ir šios krypties atstovai, ir kritikai, yra *racionalus, egoistiškas, hedonistiškas, apskaičiuojantis priemones* siekdamas savo tikslų ir visais šiais požiūriais – *nesocialus* (Denzin 1990; 174). Kita vertus, racionalaus pasirinkimo teorijų šalininkams nėra visiškai svetimi *socializacijos* klausimai. Tačiau šios krypties atstovai, priešingai negu pakankamai įtakingos funkcionalizmo tradicijos šalininkai, teigia, kad socializacija yra ne visuomenės „poreikis“ atgaminti pozityvias savo funkcijas, bet tikslingas individų orientavimasis į savo vaidmenis ar tam tikrus socialinio elgesio pavyzdžius. Kitaip tariant, tikslus turi ne „visuomenė“, bet individualūs veikėjai (Yamaguchi 1998; 165-7). Galima pridurti, kad racionalaus pasirinkimo teoretikai domisi ne tik institutų ir socialinių struktūrų susidarymo problematika pradėdami mikroygmeniu (didžioji dalis šios krypties atstovų domisi būtent pastaraisiais aspektais), bet ir *vertybių* formavimosi klausimais. Pvz., Satoshi Kanazawa teigia, kad besiformuojanti evoliucinės psichologijos sritis papildo racionalaus pasirinkimo teoriją sukurdamą vertybių teoriją ir tokį vertybių bei preferencijų aiškinimą, kuris susieja mokymąsi, normas ir identiteto susidarymą su evoliucinės psichologijos uždaviniais, pabrėžiančiais *labiau nutolusius*, „betarpiško elgesio“ taškus (Kanazawa 2001; 1131-2). Racionalaus pasirinkimo teoretikai dažnai siekia *papildyti* trūkstamas supratimo ir aiškinimo grandis. Pvz., Edgaras Kiseris teigia, kad dauguma sociologų, ginančių istorinį-naratyvinį požiūrį, visapusiškiau įtraukiantį žmonių *veiksnumo, specifinių įvykių, atsiiktinumo ir laikiskumo* aspektus, pernelyg greitai atmetė racionalaus pasirinkimo teoriją. Tuo tarpu racionalaus pasirinkimo teorija galinti daug kuo papildyti naratyvinius sociologijos požiūrius, kartu sprendama ir būdingas naratyvizmo dilemas (Kiser 1996; 249-50). Margaret Somers, racionalaus pasirinkimo modelį socialiniuose moksluose vadina „viena iš įtakingiausių mūsų laikų krypčių“ (Somers 1998). Kitaip tariant, sociologinė racionalaus pasirinkimo teorija yra *makro* teorija, kuri aiškina *sudėtinius* socialinius reiškinius (Hechter & Kanazawa 1997). Kadangi racionalaus pasirinkimo teorija vadovaujasi metodologinio individualizmo principais, visi *makro* reiškiniai nusakomi kaip *sudėtinė* individualaus elgesio *mikro lygmenyje* veikla. Šiuo aspektu itin svarbų vaidmenį, be kitų šios krypties atstovų, suvaidino vienas aktyvus akademikas, žymus teoretikas Jamesas Colemanas, išleidęs labai išsamų ir pretenzingą analitinio pobūdžio veikalą *Socialinės teorijos pagrindai* (1990 m.), kurią daugelis šios krypties atstovų ir ekonomikos mokslo atstovų apibūdina kaip esminį posūkį nauja kryptimi. (Beje, šioji knyga dabar yra verčiama į lietuvių kalbą.) Pridurtina, kad Jameso Colemano pastangomis pradėtas leisti žurnalas *Racionalumas ir visuomenė*, kuriame, beje, publikuojasi ir čia aptariamos knygos autorius Zenonas Norkus (Norkus 2000).

Į šio naujojo „sąjūdžio“ gretas reikėtų įrašyti ir prof. Norkaus teorinį-metodologinį projektą. Iš pastarojo teksto (parašyto dar prieš čia aptariamą knygą; Norkus 2000) nuorodų galima suprasti, kad savo mokslo programą Norkus linkęs vadinti „analitiniu vėberizmu“ (išvertus į metodologinę kalbą, tai būtų „analitinis nominalizmas; plg. su priešinga metodologine laikysena, „analitiniu realizmu“, kuriam atstovauja, be kitų funkcionalizmo tradicijos atstovų, metodologinio holizmo šalininkas Talcottas Parsonsas, svarbiausiu socialinių mokslų uždaviniu laikęs bandymą išplėsti pernelyg susiaurintą racionalistinio „ekonominio žmogaus“ veiksmo aiškinimą ir atitinkamą „utilitarizmo dilemos“ problematiką): „Sociologijos srities teorinei diskusijai per pastaruosius du dešimtmečius didelę įtaką padarė augantis metodologinės mąstymo krypties, vadinamos racionalaus pasirinkimo prieiga (RPP), populiarumas. Šis požiūris, savo kelią pradėjęs kaip „ekonominis imperializmas“, darosi vis labiau populiarus sociologijoje. Kai kurie RPP šalininkai naująją prieigą linkę pagrįsti iš dalies remdamiesi specifinėmis programinėmis Maxo Weberio mokslinėmis pretenzijomis, kurios interpretuojamos kaip RPP lūkesčiai. Visiškai neseniai, RPP šalininkų ir kritikų diskusijose Edgaras Kiseris ir Michaelis Hechteris savo RPP versiją netgi pavadino *analitiniu vėberizmu* (Kiser and Hechter 1998; 798).“ (Norkus 2000; 785) Z. Norkus, nurodydamas, kad jo monografija yra pirmasis mėginimas perskaityti Weberio darbus pasitelkiant RPP perspektyvą (Norkus 2003; 19), geriausiai tinkamu metodologinės analizės pavyzdžiu laiko Jono Elsterio veikalą *Making Sense of Marx*: „Weberio darbai nusipelnė to, kad jie taptų tokio pat nuodugnaus ir išsamaus analitinio nagrinėjimo objektu, koku vadinamajame „analitiniame marksizme“ jau yra tapę Karlo Marxo palikimas“ (ten pat). Drauge nurodomi Hartmuto Esserio RPP santykių su Alfredo Schützto darbais ir J. Elsterio Tocqueville'io analizės pavyzdžiai (20).

Kadangi Zenono Norkaus knyga skirta šiuolaikinių socialinių teorijų ir klasikinės sociologijos istorijos (Maxo Weberio) ryšių interpretavimui, maloniai stebina jau pats autoriaus užmojis: nagrinėjant XX a. bene plačiausiai interpretuojamą ir komentuojamą klasikinės sociologijos autorių - Maxą Weberį - gebėti ne tik profesionaliai apimti itin gausią medžiagą, pasitelkiant įvairiopus šaltinius, įskaitant ir laiškus, išsamią Weberio interpretacijų medžiagą², racionalaus pasirinkimo teoretikų darbų kritinę analizę, bet ir papildyti šią kruopščią analizę originaliomis metodologinėmis, analitinėmis formulotėmis. Norėtusi atkreipti dėmesį būtent į metodologinę Zenono Norkaus veikalo pusę. Pasitelkdamas plačiai žinomų sociologų Jono Elsterio ir Hartmuto Esserio metodologines nuorodas, jis originaliai jas išplėtoja argumentuotai pateikdamas naują požiūrį į dvi M. Weberio "suprantančiosios sociologijos" versijas. Viena iš pagrindinių Z. Norkaus užduočių – praplėsti socialinių mokslų darbotvarkę adekvačiomis *metodinėmis priemonėmis* sprendžiant vieną sudėtingiausių sociologijos problemų – vadinamąjį perėjimą iš *mikro-* į *makro-* analizę. Šiuo požiūriu Z. Norkus argumentuotai parodo M. Weberio tyrimų metodinės praktikos atotrūkį, o taip pat atskleidžia šio atotrūkio priežastis kartu nurodymas galimus metodinius kelius (tam tikrą analitinę techniką, pvz., lošimų teoriją kaip strateginio racionalumo priemonę), kuriuos gali pasirinkti šios krypties socialinė teorija.

Zenono Norkaus darbas atkreipia dėmesį ir į *aktualių* ryšių tarp sociologijos ir ekonomikos, tirdamas racionalaus pasirinkimo teorijos galimybę pasitelkti ekonomikos mokslo prielaidas tiriant realų žmonių elgesį įvairių socialinių sąveikų situacijose. Norkus hermeneutiškai atsigręžia į specifinį pasirinkto

klasikinio šaltinio „stygių“ - atsitiktinį (nulemtą ankstyvos Weberio mirties) Weberio ekonomikos sociologijos formavimosi pertrūkį, kuris suteikia skirtingų interpretacijų paskatas: „Dėl ankstyvos Weberio mirties jo vėlesniosios sociologijos, kaip ekonomikai alternatyvaus ir ją papildančio mokslo, sampratos apmatai liko tokie neapibrėžti, kad į jos sukonkretinimą galėjo pretenduoti įvairūs alternatyvūs požiūriai.“ (22) Istoriškai grindžiamos analizės dėka Z. Norkus įrodo, kad M. Weberis, visų pirma, buvo ekonomikos sociologas ir konkretizuoja šį požiūrį, išskirdamas tris pagrindinius socialinių ekonominių tyrimų problematikos aspektus: analitinį, istorinį ir prognostinį. Platus teorinės ir itin detalus metodinės dalies pateikimas ir tarpusavio derinimas pateikia išsamų pavyzdį, kuris galėtų tarnauti kaip analitinis modelis plėtojant aktualią socialinių mokslų, o ypač socialinės teorijos, praktiką Lietuvoje.

Šioji knyga, kurios paskirtį autorius nusako kaip galimybę „prisidėti prie šiandieninių diskusijų apie socialinio mokslo pagrindus, tam tikslui pasiūlant tam tikras „vėberiškasias meditacijas“ (16), neabejotinai yra sąžiningos – kruopščios, atidžios, išvalgios, analitiškos ir reikalaujančios tikslumo - akademinės veiklos pavyzdys, į kurį, tikėtina, ilgainiui pradės orientuotis (čia turima mintyse pirmiausia, bet ne tik, metodinis atžvilgis) įvairios šios srities mokslininkų kartos Lietuvoje. Z. Norkaus knyga yra svarbi ir Pasaulio socialinės srities mokslininkams, kurie, kaip, pvz., Hansas Albertas, pažymi, kad Zenono Norkaus knyga yra didelis mokslo laimėjimas, ypač turint galvoje du dalykus – įnašą į Weberio darbų interpretavimą ir šiuolaikines diskusijas dėl socialinių mokslų pagrindų (Albert 2003; 160). Taigi svarbu atkreipti dėmesį į šios monografijos moksliskai žadinančius -

² Trečiame skyriuje detalai išnagrinėjamas Weberio „proveržis“ į sociologiją, kai 1918-1919 metais, Weberiui dirbant prie naujojo „Ūkio ir visuomenės“ varianto, jis nusigręžia nuo nacionalinės ekonomijos. Sociologija dabar suprantama kaip ekonomikos mokslui alternatyvus ir jį papildantis mokslas, o pats ekonomikos mokslas savo ruožtu tapatinamas su abstrakčia ūkio teorija“ (neoklasikinė ekonomika). Kaip įrodinėja Z. Norkus, svarbiausias Weberio socialinės ekonomikos suskilimo į ekonomiką ir sociologiją dokumentas yra minėtame naujajame variante atsiradęs ekonomikos sociologijos skyrius. Anot Norkaus, Weberis turėjo turėti labai svarbių motyvų šį skyrį įtraukti į veikalą *Ūkis ir visuomenė*, nes jis nelabai derinasi su kitomis veikalo dalimis. Specifiškai ūkinės institucijos, kurias Weberis anksčiau traktavo kaip pagrindinę socialinės ekonomikos temą, dabar patenka į ekonomikos sociologijos kompetenciją: „Tatai reiškia, kad vėlyvasis Weberis nusigręžė nuo socialinės ekonomikos ir pasuko į „kitą mokslą“ – sociologiją, - kuris turėjo tirti ūkinės veiklos institucines taisykles, technikas kitimą, vartojimo įpročių pokyčius ir pan.“ (Norkus 2003; 106-7).

stimuliuojančius - bruožus. Kaip pažymi Stephenas Turneris, tikroji šios knygos vertė yra ta, kad racionalaus pasirinkimo problema Zenono Norkaus pertvarkoma ne formuluojant vienokią ar kitokią „imperialistinę“ paradigmą, bet nuodugniai atsižvelgiant į socialinės teorijos tradiciją – taip, kaip šiuos dalykus suprato pats Maxas Weberis (Turner 2001; 6). Zenono Norkaus knyga yra pastebima, recenzuojama ir skaitoma Vokietijoje ir ne tik šioje šalyje (tai rodo ir šiuometinės iš spaudos išeinančios Fernando Leal Carretero, Michaelio Baurmanno, Wolfgango Schluchterio recenzijos socialinių mokslų žurnaluose „Organization. The Interdisciplinary Journal of Organization, Theory and Society“, „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Psychologie“, „Berliner Journal für Soziologie“). Ypač turint galvoje Zenono Norkaus naują jau egzistuojančių Weberio interpretacijų ir esamų sociologinių modelių perskaitymą, galima numanyti, kad recenzijų, kritinių apžvalgų ir kitų analizės pavyzdžių, tiesiogiai ir netiesiogiai susijusių su Norkaus analize, skaičius palaipsniui turėtų didėti.

Dėl tam tikrų priežasčių šią monografiją pagrįstai galima vadinti originaliu analitiniu-teoriniu projektu. *Pirma*, monografijos autorius, kompetentingai tikrindamas įvairius racionalaus pasirinkimo teorijų modelius, siekia ne tik ir ne tiek aprašyti šiuos modelius, kiek interpretuojančio aiškinimo pastangomis ieškoti lanksčiausio racionalaus pasirinkimo priegijos varianto, kuris galėtų kaip vieninga tarpdalykinio socialinio mokslo paradigma. Pats autorius patikslina, kad turįs galvoje *mokslo programą*, anticipuojančią racionalaus pasirinkimo priegią ir siūlančią analitines išvalgas, priežastines hipotezes ir prognozes, kurias kritikuodama ir rekonstruodama šiandieninė racionalaus pasirinkimo priegia gali pademonstruoti savo gebėjimą perimti klasikinę socialinio mokslo problematiką. (Norkus 2003; 16) Pabrėžtina ir tai, jog Norkui svarbu *įvairios* Weberio darbų recepcijos – fenomenologinėje sociologijoje, konfliktų teorijoje, struktūriniame funkcionaline ir pan. *Antra*, savo mokslo programą autorius plėtoja nuosekliai, išsamiai,

detaliai, netgi „pedantiškai“ (*itin pedantiškai*, kaip, beje, pažymi vienas iš šios knygos recenzentų, Fernando Leal Carretero; žr.: Carretero 2004). *Trečia*, šioji knyga geba analitiškai derinti *istorinį* ir *teorinį* interpretavimo ir aiškinimo aspektus. Į tai, apžvelgdami šį Z. Norkaus veikalą, atkreipia dėmesį tokie iškilūs šiuolaikinės socialinės teorijos ir metodologijos meistrai kaip Hansas Albertas (beje, kartu su Karlu R. Popperiu, Theodoru W. Adorno ir kitais žymiais filosofais bei sociologais dalyvavęs žymiosiose Tiubingeno diskusijose „dėl pozityvizmo“), įvardindamas griežtą šios knygos probleminę orientaciją, aiškų Zenono Norkaus mąstymą ir įtikinančią argumentaciją (Albert 2003; 13)

Ketvirta, krinta į akis ne tik šios monografijos *analitiškumas*, bet ir *aktualumas*. Kadangi skiriamieji šių dienų socialinės teorijos bruožai yra specializacija, fragmentiškumas ir stiprėjantis reliatyvumo skverbimasis į patį socialinių mokslų kamieną (o tai, žinoma, iš principo aktualizuoja šios srities problematiką), Zenono Norkaus knyga yra savalaikė teorinė ir metodologinė alternatyva, kuri sudaro tam tikrą *universalaus*¹ pobūdžio racionalaus pasirinkimo priegijos *atsvarą* (ne „teorinio imperializmo“ - nors, reikia pripažinti, implicitinių tokio statuso požymių knygoje esama, - bet aktualios istorinės-metodologinės analizės) šioms fragmentacijos procesams. Tai labai aiškiai formuluoja ir pats Zenonas Norkus: „Mano knyga adresuota taip pat tiems socialiniams mokslininkams, kurie (kaip ir pats autorius) laikosi nuomonės, kad RPP šiuo metu yra geriausias skirtingas disciplinas apimantis teorinis pasiūlymas“ (17). *Penkta*, ne mažiau aktuali (ko gero, vertinant platesnės socialinės teorijos raidos požiūriu) yra specifinė – latentiška – metodologinė knygos paskirtis, optimaliai suartinanti dvi (anksčiau gerokai atskirtas) kryptis: anglų-amerikiečių analitinę tradiciją (racionalaus pasirinkimo teorijos pagrindu) ir kontinentinę vokiečių sociologiją (Maxo Weberio metodologinio paveldo interpretacijos, pagrindu; tiesa, specifinio *Weberio ekonominio paveldo* pagrindu, kuris toli gražu ne visada pripažįstamas kaip dėmesio

vertas teorinės ekonomikos palikimas, nors pats Weberis ir manė būtent šitaip; žr. Carretero 2004). Nors pastariesiems dešimtmečiams iš dalies būdingas toks suartėjimas (pvz., J. Habermaso sudėtinės teorijos komponentams skverbiantis į anglų-amerikiečių intelektinį pasaulį, ir atvirkščiai), vis dėlto, Zenono Norkaus darbas yra metodiškai orientuotas projektas - aiškiai apibrėžtas, susidedantis iš junglaus teorinių priemonių derinimo³ ir besiorientuojantis į galimo falsifikavimo perspektyvą modelis, kurio teiginius, formuluotes, argumentavimo logiką galima tikrinti, diskutuojant ir siūlant konkrečius sprendinius.

Į Zenono Norkaus veikalo individualumą ir metodologiškai drąsų uždavinių formulavimą atkreipia dėmesį tiek vakariečiai (pvz., Stephenui Turneriui krinta į akis autoriaus užsibrėžtų uždavinių „pretenzingumas“ teigiama prasme; Turner 2001; 6), tiek lietuvių autoriai. Alvydas Jokubaitis, pažymėdamas, kad aptariamas veikalas *Max Weber und Rational Choice* žymi ryškų posūkį dabartiniuose lietuviškuose filosofiniuose ir sociologiniuose tyrinėjimuose, priduria: „Norkaus darbas tikrai nėra ilgas ir nuobodus senų vokiškų knygų perpasakojimas. Priešingai, knygos autorius bando įrodyti savo paties pozicijos pagrįstumą, kai kur galbūt net per daug Weberį pajungdamas savo interpretacijos strategijai.

Hermeneutikos teoretikai tokį dalyką apibūdina *Überinterpretierung* ir *Übermodernisierung* terminais. Norkaus pasirinkta Weberio interpretacijos strategija yra nulemta jo didžiulio susidomėjimo racionalaus pasirinkimo prieiga. Todėl knygoje beveik nepaliečiamos kai kurios kitos Weberio sociologijos temos: charizma ir jos rutinizacija, plebiscitinės demokratijos teorija, legalumas ir legitimizacija, „trimatis“ socialinio susisluoksniavimo modelis.“ (Jokubaitis 2001; 91; 94) Ir iš tikrųjų bent šiek tiek su Maxo Weberio nagrinėta problematika susipažinusiam skaitytojui knieti vienoje ar kitoje knygos vietoje aptikti „šiltesnį“, sociologiškesnį Weberį (bent jau pasitelkiamų pavyzdžių pagrindu; ko gero, pakankamai svarbus klausimas yra, pvz., Weberio santykis su jo paties rašyta ir labai vertinama politinės sociologijos literatūra). Kita vertus, Zenono Norkaus pasirinkta įrodinėjimo taktika yra susijusi su aiškiai apibrėžta strategija – įveikti „ekonominio“ ir „sociologinio“ požiūrio prieštarą išlaikant ekonominio požiūrio pirmenybę šiuolaikinėje racionalaus pasirinkimo prieigoje.

Nors knygą sudaro 512 psl., tačiau tokioje plačioje veikalo apimtyje, kurią, be kita ko, gerokai praplečia smulkios ir gausios tikslinančios išnašos, autorius ne tik kad „nepasimeta“, bet ir išlaiko pavydėtiną

³ Atkreiptinas dėmesys, kad Zenonas Norkus formuluoja teorinį projektą, kurio sandaros derinimas reikalauja sukurti lankstų teorinį karkasą, kuris savo universalumo pretenzijomis panašus į Talcotto Parsonso formuluotą *teorinį karkasą* (*frame of reference*), susidedantį iš tam tikrų junglaus pobūdžio analitinių elementų (Parsonsas 1997). Tačiau drauge Zenonas Norkus išvengia T. Parsonso *holistinės* metodologijos klūčių, kurios „sociologizuoja“ procedūrinį socialinio veiksmo racionalumą. Vienas iš pagrindinių Zenono Norkaus uždavinių – siekti, kad apriorinis veiksmo racionalumo laipsnio nustatymas neužgožtų subjektyvių psichinių pastangų, kai tinkamai vyksta veikėjo lūkesčių ir pirmenybių darybos procesai, kurie galiausiai atveda prie apsisprendimo (24-5). Tačiau vienu ir tuo pačiu metu pasisakoma ir prieš „psichologistinio“ socialinio mokslo modelį.

Kritikuodamas esamas Weberio veiksmų tipologijos interpretacijas, Zenonas Norkus rekomenduoja visą jo veiksmų tipologiją, kuri, be keturių grynųjų veiksmo tipų, apima vienuolika mišriųjų tipų. Šioji tipologija interpretuojama kaip sociologinės veiklos teorijos, kuri turi įvykdyti tris sąlygas, projekto dalį. Teorija turi atitikti šias sąlygas: 1) būti nepriklausoma nuo eksperimentinės psichologijos; 2) taikyti tas pačias kategorijas, kuriomis operuoja kadienis patyrimas arba „vulgarioji psichologija“, ir taip išsaugoti konceptualius saitus su ja; 3) realizmu ir apimtimi pranokti, o aiškinamąja galia prilygti analitinei racionalios veiklos teorijai, kuri Weberio laikais egzistavo tik ribinės naudos teorijos pavidalu (26).

Aptardamas šias alternatyvas, Norkus siūlo dar vieną „vėberiskąjį“ apmąstymą. Atsisakę pirmos sąlygos, gauname „psichologistinį“ socialinį mokslą, kokį jį, pvz., reprezentuoja vadinamoji „elgsenos ekonomika“. Atsisakius trečios sąlygos, atsiduriame RPP pozicijose. Tačiau jos griežtai universalistinė versija nebegali patenkinti antros sąlygos (racionalumas, vulgariosios psichologijos požiūriu, yra būdingas tik kai kuriems elgsenos epizodams) (26-7). Visi šie apmąstymai leidžia spręsti esminį klausimą, kaip galima suderinti iš pirmo žvilgsnio nesuderinamus dalykus: jeigu Weberis racionalumą nusako kaip kintamąjį dydį, tai racionalaus pasirinkimo prieigoje racionalumas pasirodo kaip prielaida. Tačiau Z. Norkus nesiūlo pasitelkti *tobulą racionalumą* kaip RPP branduolį. Jo teigimu, visiškai įmanoma remtis ribotu arba netobulu racionalumu: „Taip galima RPP rėmuose atverti loginę erdvę, kurioje Weberio klausimas apie ūkinės veiklos racionalizavimą gali būti vaisingai endogenizuotas: kaip klausimas, kokiomis sąlygomis „realus“, t.y. netobulai racionalus ūkinis aktorius gali sėkmingai simuliuoti tobulai racionalią veiklą“ (29). Negalima nematyti, kad pastarasis teiginys šitaip formuluojamą racionalaus pasirinkimo prieigą suartina su fenomenologinės sociologijos ieškojimais.

nuoseklumą, kurį, kaip jau minėta, nevengiama vadinti pedantiškumu. Nuoseklų išdėstymą atliepia ir penkių dalių bei priedo pavadinimai: 1) Maxo Weberio socialinė ekonomika ir suprantančioji sociologija; 2) Maxas Weberis – racionalaus pasirinkimo prieigos teoretikas? 3) Racionali veikla racionalaus pasirinkimo teorijoje ir Maxo Weberio suprantančiojoje sociologijoje; 4) Maxo Weberio centrinė tema, „abstrakti ūkio teorija“ ir istorinė nacionalinė ekonomija; 5) Maxo Weberio centrinis klausimas ir racionalaus pasirinkimo prieiga; 6) Weberio „protestantiškosios etikos tezė“: recepcija, kritika ir racionali rekonstrukcija racionalaus pasirinkimo prieigoje.

Atrodo, kad aiškumas, taupumas, tikslumas ir griežtumas yra vertingiausi autoriui minties ir kalbinės raiškos požymiai. Todėl, jeigu reiktų labai glaustai nusakyti knygos autoriaus pastangas, įvardinčiau jas gana paprastai – jo paties dažnai vartojamu terminu „racionalus pasirinkimas“, pažymėdamas, kad tai paties autoriaus nuodugnai (t.y. vėlgi racionaliai pasirinktos socialinių teorijų istorijos kritiniu pagrindu) apsvarstytas analitinio modelio pasirinkimas, tokį individualų (nepaisant to, intersubjektyviai konstruojamą) pasirinkimą originaliai taikant žymiausio sociologijos klasiko – Maxo Weberio – palikimo reintegravimui jungloje ekonomikos ir sociologijos paradigmoje. Pastaroji – analitinė ir, žinoma, sintetinė – užduotis paaiškina paties autoriaus nuorodą (kuri neturėtų būti suprantama pernelyg siaurai): „Ši knyga pirmiausia yra adresuota Weberio tyrinėtojams“ (17). Kitaip sakant, tai argumentuotas teorinis-metodologinis modelis, kurį formuluodamas Zenonas Norkus siekia tam tikrų tikslų.⁴

Vienas iš pagrindinių šioje monografijoje keliamų uždavinių yra tas, kad analizė privalo ne tik sugrįžti jau išnarstytais metodologiniais laipteliais, bet ir jungti juos į kokybiškai aukštesnį lygmenį, t.y. „aktualizuoti“ juos pasitelkiant originalius naujų teorinių elementų pagrindus. Autorius aiškiai nusako savo požiūrį į jo manymu, pernelyg populiarią, o kartu ir klaidinančią, Weberio interpretavimo kryptį: „<...> vis tolyn einantis istorinis ir kontekstualizuojantis Weberio darbų nagrinėjimas nėra vienintelė leistina klasiko veikalo interpretavimo strategija“ (ten pat). Zenonas Norkus savo knygos „Įvade“ keletą kartų patikslina savo uždavinį: analizė turi būti „ne tik“ interpretavimas, kuris, anot jo, pradeda užgožti šiuolaikinį „vėberianos“ kamieną, darydamas jį „konservatyviu“, t.y. vengiančiu bet kurių inovacijų, išskyrus „filologinius“ (17) atradimus. (Beje, kadangi autoriaus vartojamas žodis filologija pateikiamas „be niuansų“, t.y. nepasitelkiant perkeltinių vienokių ar kitokių ženklų, pvz., kabučių, reikšmių, reikėtų papriekaištauti dėl termino *analizė* ir žodžio „filologijos“, šiuo atveju, ko gero, literatūros, potencialaus supriešinimo; filologija gali būti ne mažiau analitiška, o literatūra – suteikti svarbias reiškinių įžvalgas, kurių dažnai neįstengia aptikti formalioji analitika.) Tačiau kartu derėtų pridurti: niekur knygoje *neteigiama*, kad *kitos* nuostatos, požiūriai, koncepcijos ar teorijos yra netinkamos, klaidinančios ar klaidingos. Autorius veikiau padaro viską, kad parodytų visus svarbiausius *racionalaus pasirinkimo prieigos* privalumus. Pastarasis pasirinkimas nėra atsitiktinis, „tik simpatizuojantis“, pasirinkimas. Priešingai, Zenonas Norkus, turėdamas solidžią teorinių

⁴Anksčiau pasirodžiusioje Z. Norkaus knygos anotacijoje Nerija Putnaitė (Putnaitė 2003; 645), žinoma, atsižvelgdama į trumpos anotacijos formos specifiką, rodo, pernelyg susiaurina Norkaus monografijos dalykinę paskirtį, tiesiogiai interpretuodama pastarąjį sakinį (t.y. Norkaus sakinį, kad „ši knyga pirmiausia yra adresuota Weberio tyrinėtojams“), nurodydama į tokių tyrinėtojų *absoliutų stygių* Lietuvoje. Tai – tiesa, tačiau ne visi sociologai, filosofai ir t.t. išsamiai tiria Weberio sociologiją ir kitose šalyse; vis dėlto jų dėmesys Weberio sociologijai kaip klasikiniam teoriniam-metodologiniam šaltiniui iki šiol nenuslūgsta. Todėl šią knygą pirmiausia reikėtų vertinti kaip „gerai temperuoto klavyro“ pavyzdį, išsamų teorinio-metodologinio pobūdžio veikalo, žadinantį modelį, *aktuali* mokslo sąžiningumo (kruopštumo, atidumo, akademiškos kriterijų paisymo) įrodymą. Turint mintyse aktyvų skaitytojo teksto supratimą, tokie potencialūs „tyrinėtojai“ gali būti jaunesnioji socialinės srities atstovų karta, netgi nepaisant to, kad šioji knyga gali ilgiau laukti nuodugnių skaitytojų-tyrėjų. Tačiau dar svarbiau yra tai, kad pats autoriaus sumanymas susijęs su *aktuali* intelektualiniu santykiu – tarp Weberio „istorinių ir kontekstualizuojančių“ interpretatorių ir jo paties formuluojamo *teorinio-eksplikacinio* projekto. Pastaruoju atžvilgiu knyga skiriama jau „ne tik“ Weberio tyrėjams, bet ir visiems, besidomintiems šiuolaikinių socialinių teorijų specifiką, socialinių mokslų filosofija ir metodologija.

ir metodologinių problemų analizės patirtį, racionalaus pasirinkimo prieigą apibūdina kaip projektą, kuris gali subrandinti pagrįstą perėjimą iš *mikro* į *makro* analizę, ir atvirkščiai, iš *makro* į *mikro* analizę.⁵

Zenonas Norkus tai nusako kaip savo rekonstruojančias pastangas įveikti neatitikimą tarp Weberio metodologijos (*reconstructed logic*) ir jo *logic-in-use*:

„Šią problemą aš mėginu išspręsti Weberio suprantančiosios sociologijos sąvoką interpretuodamas kaip idealizuojantį socialinio mokslinio aiškinimo aprašymą, kuris išlaiko netvirtą refleksyvą pusiausvyrą su substancialiojo palikimo faktine logika – *logic-in-use*. Darbuose apie protestantiškąją etiką randame tokių aiškinimo pavyzdžių, kurie visiškai priartėja prie Weberio idealo. Tai, kad šis neatitikimas tarp metodologinio idealo ir jo realizavimo substancialiuose darbuose iškyla taip ryškiai, retrospektyviai gali būti aiškinama, viena vertus, nepakankama teorinių instrumentų pasiūla analitiniam makro-mikro ir mikro-makro perėjimų modeliavimui to meto socialiniame moksle, o antra vertus, Weberio dėmesio sutelkimu į „segmentiškai diferencijuotą“ visuomenių sąlygas, kuriose socialiniai faktai gali būti gana tiksliai paaiškinti detaliau nemodeliuojant individualių veikėjų sprendimų suradimo mikroprocesų.“ (22)

Nors specialiuoju-techniniu požiūriu Norkus pasitelkia gana griežtą formalųjų terminų žodyną, kurio paskirtis nusakoma Hartmuto Esserio pavyzdžiu („Modeliuok *kuo paprasčiau* ir tik tiek *tikroviškai*, kiek tai *būtina*“; žr.: Norkus 2003; 165), šio griežtumo esmė yra ne sudėtinių socialinių reiškinių redukovimas į taupių formulių grandines, bet bandymas pagrįstai atsispirti RPP, kurių „ekonominis imperializmas“ siekia atimti iš sociologų kuo daugiau tyrimo sričių. Metodologinis griežtumas savo ruožtu reikalauja „vienpusiško“ požiūrio, t.y. požiūrio kurio empirinis patikrinamumas atstatytų ekonomikos ir sociologijos ryšius. Z. Norkus pažymi:

„Tuo paaiškinamas tam tikras vienpusiškumas, dėl kurio gali apgailestauti tie Weberio žinovai, kuriems labiau rūpi Weberio santykiai su jo laikų teisės ir istorijos mokslais. Manasis Weberio paveikslas ypač pabrėžia jo metodologijos ir dalykinės problematikos išsiskirtumą to meto „nacionalinėje ekonomikoje“ (tai tuometinis vokiškasis ekonomikos mokslo pavadinimas) ir vaizduoja jį kaip istorinės mokyklos nacionalinį ekonomistą, ieškojusį kompromiso nacionalinės ekonomijos „ginčė dėl metodo“ ir šiam tikslui sukūrusį socialinio mokslinio aiškinimo koncepciją, kuri anticipavo tam tikrą RPP versiją. <...> Vienašališkų pozicijų privalumas tas, kad jas galima kritikuoti ir falsifikuoti, taigi jos turi tą savybę, kurios Popperis nuolat reikalavo iš mokslinių hipotezių. Tai sunku pasakyti apie įrašą tų Weberio tyrinėtojų, kurie savo „drąsias“ tezes apsaugo užglaitytomis išlygomis ir išnašomis.“ (19)

Norkaus formuluojamas Weberio interpretacijos individualumas yra tas, kad, atsižvelgdamas į jau esamus problemas tarp metodologinio individualizmo ir substancinio Weberio palikimo sprendimus, jis nepasirenka standartinio kelio, bet renkasi specifinę alternatyvą. Standartinis sprendimas linkęs „aukoti“ individualistinę Weberio metodologiją pirmenybę atiduodamas substancialiajam Weberio palikimui, kur ir ieškoma teorinio sociologijos „branduolio“. Tuo tarpu Norkus problemą mėgina spręsti pasitelkdamas lankstų *diferencijuojantį* požiūrį: interpretuodamas Weberio *suprantančiosios sociologijos* sąvoką kaip idealizuojantį socialinio mokslinio aiškinimo aprašymą, kuris išlaiko netvirtą refleksyvą pusiausvyrą su substancialaus palikimo faktine logika – *logic-in-use*. Darbuose apie protestantiškąją etiką, Norkaus teigimu, randame tokių aiškinimo pavyzdžių, kurie visiškai priartėja prie Weberio idealo. Negana to, Weberio pastangos įveikti neatitikimą tarp jo metodologijos (*reconstructed logic*) ir jo *logic-in-use* labiausiai išryškėja naujajame *Ūkio ir visuomenės* variante ir jo suprantančiosios sociologijos antrojoje versijoje (23).

⁵ Teorinis perėjimo iš mikrosąveikos į makrosąveiką modelis neretai laikomas vienu iš svarbiausių ar net svarbiausiu uždaviniu, kurį turi įgyvendinti socialinė teorija. Kadangi per tam tikrą istorinės raidos laikotarpį visiškai išsiskyrė *makro-* ir *mikro-* krypčių sociologijoje objektas, pradedant XX a. 8-uoju dešimtmečiu dažnėja pastangos (ypač amerikiečių sociologijoje) integruoti šias dvi kryptis (Kemeny 1976; Collins 1987; Collins 1988; Alexander and Giesen 1987; Eisenstadt and Helle 1985; Helle and Eisenstadt 1985). Tačiau drauge egzistuoja ir visiškai priešingi požiūriai: pvz., refleksyvosios sociologijos atstovai pastarąjį uždavinį ir kitus „grynosios“ teorijos ir metodologijos uždavinius linkę vadinti „objekto neturinčios teorijos“ pavyzdžiais (Bourdieu 2003; 206).

Praplėsdamas keturių grynujų veiksmo tipų sampratą, Norkus įtraukia vienuolika mišriųjų tipų. Tačiau visa tai daro ne dėl intriguojančio „intelektinio žaidimo“, bet turėdamas mintyse svarbias - tris – sąlygas, kurios turi atliepti idealiosios sociologinės veiklos teorijos programą. Tokia teorija turi atitikti šias sąlygas:

- 1) būti nepriklausoma nuo eksperimentinės psichologijos;
- 2) taikyti tas pačias kategorijas, kuriomis operuoja kadienis patyrimas arba „vulgarioji psichologija“, ir taip išsaugoti konceptualius saitus su ja;
- 3) realizmu ir apimtimi pranokti, o aiškinamąja galia prilygti analitinei racionalios veiklos teorijai, kuri Weberio laikais egzistavo tik ribinės naudos teorijos pavidalu. (26)

Negalima nematyti, kad šioji programa (jeigu, žinoma, šios trys sąlygos derinamos ir susiejamos tarp savęs) nusako gana (ko gero, netgi *itin*) sudėtingus uždavinius. Pirmąjį šių uždavinių (žinoma, kitaip) sprendė „holistas“ Émilis Durkheimas, kaip ir „individualistinės“ racionalaus pasirinkimo prieigos atstovai, siekdamas atsiriboti nuo dažno sociologinių reiškinių *psichologizavimo*.⁶ Nepriklausomumą nuo eksperimentinės psichologijos gali lemti tik išsamus perėjimo iš *mikro* į *makro* mechanizmų apmąstymas: viena vertus, svarbūs „prasmės“ (ar „komunikacinio aspekto“) ir sąmoningo svarstymo (ar apmąstymo) veiksniai (Norkus 2003; 26), kurie Weberiui yra esminiai subjektyviai racionalaus veiksmo bruožai; kita vertus, svarbu tai (jeigu pripažįstame, kad

pamatuotas yra J. Colemano teiginys, kad pagrindinis socialinių mokslų uždavinys yra paaiškinti *socialinius reiškinius*, o ne paskirų individų elgseną), kas gali būti „socialumas“ kaip liekamasis, neracionalus dydis, kas neįeina į „racionalaus veiksmo“ sampratą. Paskiro asmens interesų įgyvendinimas, žinoma, yra apskaičiuojamas dalykas; individai, be abejo, apskaičiuoja savo veiksmus ir intencionaliai įvertina veiksmų galimybes. Ir vis dėlto, ar tokių veiksmų „racionalumo“ kriterijus iš tikrųjų turi būti susiejamas tik su aiškintojo (mokslininko) prerogatyvomis, kurios ir įvardija tokį racionalumą *mokslinių interesų* atžvilgiu?

Negana to, „socialumo“ veiksnys yra tasai iš anksto neapibrėžiamas dydis, kurio kaip padarinio *negali numatyti* net ir labai įgudę, nuosekliai maksimizuojantys savo interesus asmenys (instrumentiškai įgyvendinamų veiksmų apskaičiavimą geriausiu atveju galima sieti su „trumpesni“ laiką apimančių materialių tikslų siekimu). Susidaro išpūdis, kad racionalaus pasirinkimo modeliai apskritai linkę išvengti socialumo *kaip suvaržančio veiksnio* problematikos (jau vien todėl, kad socialinį individų gyvenimą sudaro - pagal mokslinį apibrėžimą - individualių pasirinkimų padariniai, bet ne atvirkščiai – neretai tų pačių individų veiksmus determinuojantys socialiniai postūmiai.

Ko gero, tai viena iš pagrindinių priežasčių, rodanti, kodėl šiuolaikiniai ekonominės sociologijos atstovai linkę vengti „grynojo

⁶ Todėl veikale *Sociologijos metodo taisyklės* Émilis Durkheimas paskelbia principą, kad socialiniai faktai juo lengviau gali būti objektyviai pavaizduoti, kuo labiau jie atsieti nuo individualių faktų, kurie juos išreiškia. (Durkheim 2001; 61) Antrojo *Taisyklių* leidimo pratarmėje Durkheimas rašo (tikriausia turėdamas galvoje Gabrielio Tarde'o argumentavimą): „Nors šimtus kartų buvome pareiškę, kad, mūsų manymu, sąmonė, tiek socialinė, tiek ir individuali, jokių būdu nėra substancija, o tik daugiau ar mažiau sisteminė reiškinių *sui generis* visuma, buvome apkaltinti realizmu ir ontologizmu.“ (Durkheim 2001; 9) Atsakydamas į kaltinimą dėl socialinių reiškinių „ontologizavimo“ Durkheimas pažymi, kad netgi individualiosios psichologijos faktai pažinūs tik iki tam tikros ribos, ir kad *Taisyklėse* neslypi jokia metafizinė koncepcija - paprasčiausiai kolektyvinės sąmonės būklės savo esme skiriasi nuo individualios sąmonės būklių, vis dėlto pridurdamas: „Visa, ką ši sąvoka išreiškia, - būtent tai, kad kolektyviniai veikimo ir mąstymo būdai realiai egzistuoja *be individų, už jų*, o šie nuolat prie jų prisitaiko. Tai daiktai, kurie gyvena savo nuosavą gyvenimą.“ (Durkheim 2001; 21; kursyvas mano - A. V.)

Žengdamas iš priešingo metodologinio atskaitos taško Jamesas Colemanas atsiremia į tą pačią – *socialinės sistemos, tikrovės sui generis, socialumo* – problematiką. Viena iš nuosekliausių ir išsamiausių socialinei teorijai skirtų veikalų, parašytų antroje XX a. pusėje, jau minėtoje Jameso Colemano knygoje *Socialinės teorijos pagrindai*, glaustai susumuojamas pagrindinis skiriamasis socialinių mokslų uždavinys, kuris iš principo atliepia ir ilgalaikę sociologijos teorijos objekto apibrėžimą ir jų taikymo tradiciją: „Pagrindinis socialinių mokslų uždavinys yra paaiškinti socialinius reiškinius, o ne paskirų individų elgseną. Atskirais atvejais socialiniai reiškiniai gali būti apibrėžiami tiesiogiai, sumuojant individų elgseną, tačiau dažniausiai tai nėra pagrįsta. Todėl dėmesys turi būti sutelktas į socialinę sistemą, kurios veikimą reikia paaiškinti. Pastaroji gali būti tokia maža kaip *diada* arba plačios apimties kaip *visuomenė* ar net *pasaulinė sistema*, tačiau svarbiausias reikalavimas yra tas, kad aiškinimo židinyje turi būti sistema kaip vienetas, o ne ją sudarantys individai ar kiti komponentai, kurie ją sudaro.“ (Coleman 1994; 2)

universalizmo”, kuris teigia, kad visi žmonių veiksmai esti „racionalūs“. „Grynasis universalizmas“, laikydamasis nuoseklumo, turėtų būti priverstas neigti „socialumo“ egzistavimo faktą, užimdamas absoliučiai redukcionistinę - tariamai universalistinę - poziciją.⁷ Veikiausiai ieškoma kitų, diferencijuojančių ir lankstesnių, „neracionalios komunikacijos“ įvardijimų. Matyt, dėl šios bei kitų priežasčių Z. Norkaus tipologizuojančio ir klasifikuojančio požiūrio kamiene išryškėja tie *inovaciniai* elementai, kurie turi papildyti Weberio veiklos teorijos apmatų. Pvz., vienas iš svarbių Norkaus analizės inovacinių elementų yra tas pats *naudos maksimizavimo* veiksnys, tačiau interpretuojamas kaip *lankstesnis dydis*, leidžiantis suderinti pirmo žvilgsnio nesuderinamus du dalykus. Nesuderinamumas yra tas, kad Weberis racionalumą traktuoja kaip kintamą dydį, tuo tarpu racionalaus pasirinkimo prieigoje racionalumas pasirodo kaip prielaida. Atsakymas į šią dilemą, kaip parodo Norkus, iš dalies priklauso nuo to, ar „griežtas“ veiklos racionalumas laikomas viena iš „abstrakčiosios ūkio teorijos“ esminių principų (branduolio) dalimi, ar laikomas viena iš ribinių sąlygų, kurią galima pakeisti kitomis: „Šioje knygoje aš orientuojuosi į tokią RPP sampratą, kuri RPP skiria nuo ankstyvosios neoklasikinės ekonomikos su jos tobulo racionalumo prielaida. Taigi čia tariama, kad RPP, kaip tam tikros tyrimo programos, „kietojo branduolio“ dalimi gali būti laikomas naudos maksimizavimas, o ne tobulas racionalumas.“ (374)

Ne mažiau kebli ir antroji iš anksčiau paminėtų sąlygų - taikyti tas pačias kategorijas, kuriomis operuoja kasdienis patyrimas arba

„vulgarioji psichologija“, ir taip išsaugoti conceptualius saitų su ja. Jeigu mūsų pasirinktosios kasdienio teorizavimo prielaidos kaip „pirminiai“ racionalūs elementai išplėtojami į sistemiškai racionalią kategorijų sistemą, tokia sistema, žinoma, įgauna griežtą ir galbūt netgi tobulą teorinį pavidalą. Tačiau išlieka neatsakytas klausimas apie „pirminių“ racionalių elementų statusą – *kieno* sistemos atžvilgiu yra racionalūs šie „pirminiai“ principai (jeigu, pvz., „racionaliu“ laikomas bet kuris veiksmas, pagrįstas veikiančiojo asmens *įsitikinimu* jo racionalumu). Juk galiausiai (kaip ir pabrėžia antroji sąlyga) atskaitos taškas yra kadienio patyrimo – sveiko proto – kategorijos. Pati prielaida, kad pasirinkimai yra daromi „racionaliai“, yra veikiau metodologinis postulatų (aiškinančiojo įsitikinimas tokiu „racionalumu“), bet ne teorinės dedukcijos principas, kuris aiškiai parodytų savo kilmės šaltinį (kaip kad griežtai ir falsifikuojamai siekia įgyvendinti savo programą racionalaus pasirinkimo prieiga). Asmens įsitikinimai ir įsipareigojimai dažnai išplaukia iš *neracionalių* (sunkiai artikuliuojamų diskursyviame lygmenyje) *emocijų* ir *motyvacijų*, kurios įvairiais saitais gali būti susijusios su *normų* ar *vertybių* veika, kuri, rodos, jau lengviau paklūsta racionalaus pasirinkimo programai. Tai viena iš daugelio kitų priežasčių, kodėl didelė dalis sociologų labai skeptiškai vertina racionalaus pasirinkimo teorijos galimybes. Pvz., Normanas Denzinas, remdamasis jau gerokai anksčiau suformuluotos racionalaus pasirinkimo teorijos kritika, pasitelkdamas simbolinio interakcionizmo, fenomenologinės sociologijos ir etnometodologijos, vaidmenų teorijos kritines nuorodas parodo, kad šioji tradicija visiškai

⁷ Šiuo atveju pozityvistinė terminologija (didžiausią žmonių *interesų* susitelkimą bihevioristiškai - stebėjimo būdu - atpažįstanti žmonių *poelgiuose*) retoriniu žodžių perstatinėjimu slepia *tautologinio* aiškinimo manierą (jeigu ne manieringumą): racionaliai elgtis reiškia daryti tai, kas geriausia; o tai, kas geriausia konkrečiu momentu, priklauso nuo norų. O apie tai, ko stipriausiai norima, sprendžiama iš faktiškai įvykusių poelgių (!?) (apie tai žr.: Norkus 2003; 152). Kitaip tariant, faktiškai įvykę poelgiai *a priori* (tiksliau kalbant, *aiškintojo* racionalaus pasirinkimo atžvilgiu) yra tai, ko buvo norėta, o norėta, žinoma, tik „geriausių dalykų“. Tai, yra tai, nes tai yra tai. Pačiam aiškinančiam paliekama išsiaiškinti, kas yra „tai“. Naudos maksimizavimas sveiko proto pagrindu galiausiai padaromas „moksliškai pagrįstais“ principais, nors iš tikrųjų niekas nežino, kur slypi tasai „universalusis“ kriterijus - išskyrus įkūrų tautologinį ratą. Nėgana to, „galimi tik tokie poelgiai, kurie yra geriausi galimi poelgiai tų norų atžvilgiu, kurie turimi tų poelgių atlikimo metu“ (ten pat). Kodėl mus turėtų verst tikėti (kartu su „griežtojo universalizmo“ šalininkais), kad geriausi galimi poelgiai ir yra geriausi galimi poelgiai? Ar todėl, kad tradiciškai reikėtų tikėti žymioju Leibnizo teigimu, kad „šis Pasaulis yra geriausias iš visų galimų Pasaulių“? Kaip yra žinoma, būta ir priešingų tezių – „šis Pasaulis esąs blogiausias iš visų galimų Pasaulių“. Kuris iš šių pasakymų yra „racionalusnis“ ir „universalesnis“?

neįstengia atsižvelgti į labai svarbų *emocijų* vaidmenį socialiniame žmonių gyvenime, nustumdama šį aktualų veiksnį į antrą planą. Dėl šios ir kitų priežasčių įrodinėjama, kad racionalaus pasirinkimo teorija turi ribotą poveikį šiuolaikinei socialinei teorijai. Interpretacinių uždavinių požiūriu, anot N. Denzino, šios teorijos brėžiama žmonių kolektyvinio gyvenimo schema, žmogaus, jo veiksmų, sąveikos, savimonės, lyties, emocionalumo, galios, kalbos, kasdienio gyvenimo politinės ekonomijos ir istorijos vaizdinys yra apgailėtinais siauras ir visiškai neadekvatus. O apibrėžiami terminai retai yra nedviprasmiškai apibrėžiami, teiginiai linkę formuoti tautologiją, o susietumas su „realiu“ gyvenimo patyrimu yra nusakomas, tačiau retai įrodomas. (Denzin 1990; 174; taip pat žr.: Blumer 1981, 155) Apskritai kalbant, ir pati „racionalumo“ kategorija nepastebimai darosi labai plačios apimtys, galiausiai priartėdama prie galutinio „racionalumo“ prieglobsčio - paties aiškinančiojo asmens aiškinimo (ir būtent todėl racionalaus, kad „aiškinančio“). Tokį keblumą (žinoma, tik iš dalies, kalbėdamas apie empirinio patikrinimo galimybę) pripažįsta ir J. Colemanas:

„Ne mažiau svarbu atsakyti į priekaištą, kad individai ne visada elgiasi racionaliai. Aš nesiginčysiu dėl šio dalyko, nes pakankamai aišku, jog žmonės kartais elgiasi praeitiškai, o kartais dėl jų veiksmų racionalumo tenka suabejoti. Tačiau aš manau šitaip: kadangi socialinės srities mokslininkai siekia suprasti socialinę organizaciją, susidarančią iš individų veiksmų, ir kadangi individų veiksmų supratimas paprastai nusako sugebėjimą įžvelgti veiksmų priežastis, tai teorinis socialinių mokslų tikslas – suprasti tuos veiksmus taip, kad jie būtų racionalūs veikėjo atžvilgiu. Kitaip tariant, veiksniai, kurie paprastai apibrėžiami kaip neracionalūs arba iracionalūs, yra tokie tik todėl, kad stebėtojai neperprato veikėjo, kurio atžvilgiu veiksmas yra racionalus, požiūrio taško.

Taigi pozicija, kurios aš ketinu laikytis šioje knygoje yra ta, kad racionalumu pagrįstos socialinės teorijos sėkmė priklauso nuo palaipsniui mažinančių socialinės veiklos sričių, kurių teorija negali paaiškinti. Kitas racionaliais veikėjais pagrįstos teorijos perteikimo būdas yra sukonkretinimas, kad teorija yra sukurta tam tikrai abstrakčių racionalių veikėjų visumai. Tuomet iškyla empirinis klausimas, ar šitaip sukurta teorija gali atspindėti esamų socialinių sistemų, kurios

apima realius asmenis, funkcionavimą.” (Coleman 1994; 17-8)

Taigi: ar šitaip sukurta teorija gali atspindėti esamų socialinių sistemų, kurios apima realius asmenis, funkcionavimą? Kas gali palaipsniui sumažinti socialinės veiklos sritis, kurių teorija negali paaiškinti? Ko gero, tik vienintelis „racionalus antžmogis“ – aiškinantysis aiškintojas. Jeigu tai „nuramina“ patį antžmogį, teorija, galima sakyti, priartėja prie „grynojo universalizmo“ metmenų. Tačiau jeigu tokia teorija nenuramina likusiųjų, – tuomet vėl grįžtama prie pradžių pradžios, racionalaus pasirinkimo teorijos *veikos lauko* ir prie *metodologinio individualizmo/holizmo* klausimų. Visi šie keblumai (galbūt ir tariami) dar labiau suproblemina trečiąją nurodytą sąlygą – „realizmu ir apimtimi pranokti, o aiškinamąją galia prilygti analitinei racionalios veiklos teorijai, kuri Weberio laikais egzistavo tik ribinės naudos teorijos pavidalu“.

Visų šių trijų sąlygų kaip vientisos programos postulavimas neišvengiamai numato labai keblus slenksčius racionalaus pasirinkimo teorijų kryptims. O kartu darosi kebli ir Zenono Norkaus programos pradžioje nusakyta tendencija – sukurti sociologijos ir ekonomikos metodologinę jungtį, pabrėžiant ekonomikos pirmenybę. Jeigu racionalaus pasirinkimo prieiga nori išplėtoti universalistinę (kad ir „dalinio“ ar „segmentinio“ universalizmo) programą, jai būtina atsižvelgti į egzistuojančią ir kartais labai aštrią šių kryptų kritiką (o ne tik kritiką tarp šių kryptų vidinių padalinių). Čia reikėtų atkreipti dėmesį, kad metateorinė kritika (t.y. kritika kitų socialinių mokslų kryptų „akimis“) Z. Norkaus knygoje nėra svarstoma. Galbūt toks yra autoriaus pasirinkimas – detaliam išnagrinėti tarpusavio santykius vientisos mokyklos viduje ir atsakyti į labiausiai rūpinimą klausimą - kokiomis *sąlygomis* gali būti empiriškai reikšmingi modeliai, kurie remiasi „griežto“ racionalumo prielaida. Skirdamas „kietąją branduolį“ ir atskirus modelius, kuriuose tas branduolys taikomas, Norkus „sušvelnina“ tobulo racionalumo prielaidą, kuri atitinkamai įgyja kitokį griežtumą (kaip neretai pažymi autorius

- „storumą“⁸).

Taigi pagrindinė metodologinė knygos tema yra diferenciacijos toje pačioje akademinės minties mokykloje problematika ir metodinių priemonių, leidžiančių patikimai pertvarkyti perėjimo iš *mikro* į *makro* klausimai. Todėl, kalbant apie galimą kritinį požiūrį į teorines racionalaus pasirinkimo prieigos galimybes, be visų anksčiau nurodytų aspektų, reikėtų skirti dvi kritikos kryptis – *metateorinę* ir *metodologinę*. Pastaruoju atveju krinta į akis tam tikra – metodinio tikslinimo požiūriu, žinoma, pateisinama – tendencija, kuri siekia sugrįžti prie *empiriškai gerai pagrįstos* senosios pozityvistinės tyrimo programos, kuri pabrėžia vienašališkas pozicijas - pirmiausia dėl to, kad jas galima kritikuoti ir falsifikuoti, kad jos turi tuos požymius, kurie reikalingi mokslinėms hipotezėms. Priimdama tokį požiūrį racionalaus pasirinkimo prieiga neišvengiamai perima visas „senosios gerosios“ pozityvizmo programos problemas, kurias jai reikia spręsti jau ne mokyklos viduje, bet kritinėje alternatyvinių kryptų erdvėje.

Trumpa recenzijos apimtis leidžia nurodyti tik vieną kitą problemišką aspektą. Pvz., vienas akivaizdus keblumas yra tas, kad bandant perskaityti „tankiai suaustus“ Weberio darbus pasitelkiant „taupią“ RPP perspektyvą iškyla metodinės derinimo pastangos: tenka vis labiau „siaurinti“ sociologinį Weberio palikimą ir, priešingai, vis labiau plėsti schemišką racionalaus pasirinkimo teorijos karkasą. Abi šias puses jungiančios *konvergencijos linijos*, kaip pažymi ir pats autorius, pirmą kartą siekia įveikti „kai kur pasitaikanti“ jų *nepalyginamumą* ar *nebendramatiškumą* (19). Imantis pirmojo uždavinio, t.y. „pritaikant“ Weberio palikimą prie RPP, neišvengiamai tenka daryti ir patį Weberį (labiau negu įprasta) „vienašališką“, t.y. pabrėžti jo pozityvistines nuostatas. Tačiau netgi čia netrukus išnyra klatingi interpretavimo „rifai“ (ir netgi kalbant

apie pačią „sociologijos“ sampratą). Kurios dalykinės krypties atstovas linko būti *pats* Weberis paskutiniaisiais savo gyvenimo metais? Pvz., kaip rašo Z. Norkus, Wilhelmas Hennisas atkreipia skaitytojų dėmesį į tai, kad Weberis ir paskutiniais, taigi „sociologiniais“, savo gyvenimo metais save suprato pirmiausia kaip nacionalinės ekonomijos specialistą. Iškalbingu pavyzdžiu čia gali būti jo garsiosios kalbos „Mokslas kaip profesinis pašaukimas“ pradžia: mes, nacionaliniai ekonomistai, turime pedantišką paprotį...“ (42). Tačiau tame pačiame žymiajame tekste Weberis tam tikra eilės tvarka (pedantiška tvarka, ar ne – sunku pasakyti; todėl šiuo atveju tenka susilaikyti nuo sprendinio darant išvadą apie „iškalbingą teiginį“) išvardija *jam svarbiausias* mokslo šakas: „Apsistokime prie man artimiausių mokslo šakų, t.y. prie sociologijos, istorijos, politinės ekonomijos, valstybės teorijos ir tų kultūros filosofijos sričių, kurios imasi jas interpretuoti.“ (Weber 1990; 74)

Zenono Norkaus interpretacijoje sąmoningai „vienašališkai“ (siekiant metodologinio griežtumo) pabrėžiami du Weberio palikimo principai – *metodologinis individualizmas* ir *pozityvistinė laikysena* (faktų ir vertybių perskyros, tikrinančio ir falsifikuojančio, o kartu numatančio mokslo svarba). „Individualistinė“ Weberio laikysena atskleidžia specifinę Weberio *sociologijos* sampratą. Weberio terminų „sociologija“, „sociologinis“ ir t. t. vartosenoje Norkus skiria tris reikšmes: 1) „sociologija“ nusako tą patį dalyką kaip ir „socialinis mokslas“; 2) „sociologija“ apibūdina teorijas, kurias šitaip („sociologija“) vadina jų kūrėjai, ir Weberis tokiais atvejais (kaip „nacionalekonomistas“) šį žodį gana paniekinamai ima į kabutes; 3) *suprantančiosios sociologijos* sąvoką, „ypatingą sociologijos praktikavimo būdą“, - šitaip Weberis informuoja skaitytoją, kad jo paties sociologijos sąvoka yra labai savita ir skiriasi

⁸ Z. Norkus, skirdamas du praktinio racionalumo conceptualizavimo požiūrius - situacinį (arba substancinį) ir procedūrinį (arba procesinį), - pirmuoju atveju veiksmą vadina racionaliu, jeigu jis yra tinkamas tam tikroje situacijoje. Antruoju atveju veiksmas vadinamas racionaliu, jeigu tinkamai vyksta veikėjo lūkesčių ir pirmenybių darybos procesai, kurie galiausiai atveda prie apsisprendimo. Pagal situacijos (kaip objektyvios arba tik subjektyviai apibrėžtos) supratimą ir pagal griežtumą sąlygų, kurias turi įvykdyti lūkesčių ir pirmenybių susidarymo procesai, racionalumo sąvokos esti daugiau ar mažiau „storos“ ar „liesos“.

nuo paplitusių sampratų (91-93). Pagrindinis skiriamasis tokios sociologijos sampratos bruožas, kaip pažymi Norkus, yra tas, kad čia pasitelkiamas „individualistinis“ aiškinimo metodas, kurio esminę idėją perteikia Weberio nuoroda: „Jeigu aš dabar pagaliau tapau sociologu (pagal mano priskyrimo liudijimą), tai iš esmės todėl, kad būtų padarytas galas vis dar gajoms pastangoms dirbti su kolektyvinėmis sąvokomis (96).

Pozityvistinės tikrinamų bei falsifikuojamų faktų ir kultūros vertybių sferos *perskyros evoliuciją* (nuoseklaus racionalumo skverbimosi į kultūros vertybių sferas dėka vis labiau atkeriančio „užkerėtą“ vertybių pasaulį) liudija šioji Norkaus citata: „Taigi visiškai įmanoma, kad Vakarų kultūra kada nors atsisakys vertybinės viešpatavimo pasauliui idėjos. Kaip tik šia idėja remiasi pozityvistinis mokslo supratimas, kuris iškelia aiškinantįjį ir numatantįjį žinojimą ir taip atskiria nuo senojo europietiško supratimo, kur mokslas privalėjo atskleisti kelią į „tikrąją būtį“, „kelią į tikrąjį meną“, kelią „į Dievą“, „kelią į laimę“ ir buvo suprantamas kaip savęs kultūrinimo ir taurinimo priemonė (55). Pozityvizmo laikysenos pagrindus Norkus išvelgia (kaip galima spręsti iš netiesioginių nuorodų) Weberio „atkerėjimo“ sąvokoje, kurios gyvybingumas, rodos, siejamas su ta pačia evoliucine „racionalizacijos“ - šio svarbaus bruožo skverbimosi į absoliučiai visas socialinio gyvenimo sferas – koncepcija. (O tai, beje, sugrąžina prie „grynojo universalizmo“ problematikos. Kitu, deformuoto universalizmo, atveju tenka atsakyti į klausimą – ar „dalinis universalizmas“ yra santykiškas vertybių pasilikimas atkerėtame pasaulyje? Ar galima visapusiškai atkerėti pasaulį ir „užkariauti“ jį racionalaus pasirinkimo laikysena? Koks santykis - pozityviai išmatuojamas - tarp *atkerėto* ir *užkerėto*

pasaulių?) Po to Zenonas Norkus priduria teiginį, su kuriuo, rodos, nesutiktų didžioji dalis sociologų (kaip rodo įvairios autoriaus pastabos, Norkus puikiai supranta savo interpretacijos „vienašališkumą“; todėl galima numanyti, kad anksčiau ar vėliau dėl šios interpretacijos bus „laužomos ietys“): „žinoma, taip pat ir Weberis mokslą suprato pozityvistiškai, o galimus pokyčius vertybinėje mokslo bazėje daugiausia traktavo kaip „ateities muziką“ (*Zukunftsmusik*) (56).

Pastaroji išvada - dėl Weberio kaip pozityvisto (jau nebe kabutėse) - yra svarbi ne tik paties Weberio laikysenos interpretavimui, tačiau ir bet kuriam, įskaitant RPP, mokslo projektui. Kiekvienas vertybinis sprendinys ir kiekvienas teiginys apima *tam tikrų* prielaidų sferą (šio klausimo čia toliau neplėtosime), kurių empiriniai, „stebimi“ faktai negali nei patikrinti, nei atmesti. Weberis argumentuotai ir kompleksiskai parodo, kad socialinių mokslų teiginiai ir vertybiniai sprendiniai pagrįstai gali būti laikomi dviem skirtingais teiginių tipais. Tačiau pati perskyra rodo dviejų interpretacijos galimybių išsišakojimą. Viena iš jų – pozityvizmo kryptimi, kita – aiškinamojo supratimo ar netgi hermeneutine kryptimi. Kaip jau minėta, bemaž visas po-vėberinis sociologijos mokslas buvo grindžiamas antrąja interpretacijos galimybe. Nors būta įvairių interpretacijų⁹, tačiau, turint mintyse Zenono Norkaus monografijoje nenagrinėtą Weberio politinės, religijos, kultūros sociologijos palikimą (teikiantį postūmį įvairesnėms interpretacijoms), pastarasis klausimas yra potenciali konfliktuojančių argumentacijų užuomazga. Taigi, rodos, šis klausimas neišvengiamai iškils, ir iškils daug aktualiau negu metodologiniu požiūriu „vienašališkame“ Weberio palikime. Tiesa, iš karto reikia pasakyti, kad autorius šitą problemą artikuliuoja nuo pačios monografijos pradžios,

⁹ Alvinas Gouldneris savo esė „Anti-Minotauras“ (Gouldner 1963) yra interpretavęs Weberį kaip pozityvistą. Kokia kitų sociologų, kurie „užaugo“ remdamiesi Weberio interpretuojančiosios sociologijos idėjomis, galima reakcija į pastarąją Gouldnerio tezę, galima spręsti iš žymaus konflikto sociologijos atstovo Johno Rexo, cituojamame tekste apibrėžiančio pačią sociologiją kaip „dalyką, kurį sukūrė Weberis“, apibūdinimo: „Na, aš manau, kad vienas iš visiškai neadekvačių tekstų, kuriuos aš esu matęs, yra Gouldnerio esė „Anti-Minotauras“ (1963), kur jis interpretavo Weberį kaip pozityvizmo išradėją. Neįsivaizduoju, kaip žmogus, turintis tokią kultūrą ir išsilavinimą kaip Gouldneris, galėjo parašyti tokią trivialią ir klaidinančią esė.“ (Rex 1987; 25)

galbūt dėl tokios formuluojamos pretenzijos savitumo atsisakydamas ekskursų į kitas Weberio sociologijos dalis.

Vienokiu ar kitokiu pavidalu čia nusakyta dilema įsipina ir į metateorinį - santykių su kitomis socialinių teorijų paradigmomis - diskursą. Ir, ko gero, santykių ne tik su socialinių teorijų, bet ir ideologijų tradicijomis. Racionalaus pasirinkimo modelis yra „dešinėsios“ pakraipos laikysena, kuri išsiskynusi specifinėje liberalizmo kultūroje (ypač JAV kultūroje, kaip, beje, rodo ir žymiausių šios krypties teoretikų lokalizacija; ir netgi ankstyvųjų Europos socialinės teorijos pirmtakų – A. de Tocqueville'io ir M. Weberio žavėjimaisi „tam tikrais“ JAV kultūros bruožais iš dalies galima priskirti tos pačios kultūros užuomazgoms). Sunku būtų atskirti pamatines teorines ir ideologines šios krypties vertybes: tikėjimą individualizmu, individualią atsakomybę už pasirinkimą, preferencijų apskaičiavimą, pasiekimo paskatas ir paskiro asmens atsakomybę. Sociologinės pakraipos racionalaus pasirinkimo teoretikai (įskaitant ir čia recenzuojamos knygos autorių) visada „pradeda“ nuo individualių pažinimo gebėjimų ir atitinkamų vertybių, skirdami didelį dėmesį iš esmės vėberiškam *subjektyvių* lūkesčių preferencijų modeliui.

Tačiau specifinės šios krypties problemos prasideda kartu su jos – aiškiai išreikšta ar numanoma – *universalumo* pretenzija. Kad ir kaip būtų diferencijuojama pamatinė šios krypties mokslo programa, vis tiek į pirmą vietą iškyla „grynojo universalizmo“ dilema, kuri, kaip pažymėta anksčiau, formuluoja tautologinius apibrėžimus. Pastarieji apibrėžimai pradeda nuo *padarinių* – „stebimų faktų“, kurie tariamai yra „patys geriausi“ žmonių įgyvendamų „norų“ rodmenys. Tokia – sąmoningai griežta ir siaura – tyrimų erdvė dažniausiai nukreipia į „situacijų analizę“. Tuo tarpu kita svarbi socialinio žmonių gyvenimo pusė – kontekstas (kaip išankstinės sąlygos formuoja preferencijas? Kokie yra šio konteksto liekamieji dydžiai, kurie neįtraukiami į racionalaus pasirinkimo ratą?) dažnai paliekama be priežiūros. Todėl loginė šių

teorijų pusė yra žymiai stipresnė už aprašomąją (ir iš principo – empirinę) pusę. Tai iš dalies susiję ir su pačia racionalaus pasirinkimo teorijos kaip empirinės sociologijos *institucionalizacijos* problema. Sąmoningas tyrimo erdvės susiaurinimas skatina nepalaujamą *formalizacijos* tobulinimą (šitaip jau būta XX a. matematinės sociologijos, kuri kartais klaidinančiai tapatinama su visa „taikomąja sociologija“, atveju). Įdomu, kad Zenonas Norkus šiuo atžvilgiu formuluoja gana skeptišką laikyseną tinkamai pateikdamas retorinį ir ironišką (bent jau skaitančiojo požiūriu) klausimą:

„Laipsnis, kuriuo pripažintų RPP atstovų tekstai yra prisotinti formaliųjų modelių, labai skirtingas. Kai kurie iš jų savo idėjas išreiškia ir šnekamąja kalba, ir formaliu analitiniu būdu, kiti formalius analitinius elementus naudoja tik epizodiškai. Kai formalus modeliavimas padaromas svarbiausiu dalyku, vis dar lieka neaišku, kiek matricių, formulių ar grafikų pakanka, kad teksto autorių būtų galima kvalifikuoti kaip priklausantį RPP. (176)

Toliau autorius pabrėžia, kad iš esmės svarbiausia priežastis, kuri priklausymą RPP verčia nesieti su formaliųjų modelių naudojimu, yra ta aplinkybė, kad naujos idėjos socialiniame moksle (kaip ir visur kitur) iš pradžių turi metaforų arba kad ir vien tik verbalinių dar nepakankamai artikuliuotų intucijų pavidalą (ten pat). *Metaforų pavidalas* yra intriguojanti problematika, kuri glaudžiais ryšiais susijusi su anksčiau paminėtais *vertybinės laikysenos* klausimais. O pastarasis klausimas sugrąžina prie sociologiškesnės racionalaus pasirinkimo teorijos versijos, kuri tinkamai klaustų apie preferencijų pasirinkimus, kurie susietų ne tik individualų veiksnumą ir socialinę struktūrą, bet ir kultūros – interpretacinio konteksto – problematiką. Santykis tarp preferencijų formavimosi, situacinio veiksmo ir racionalaus pasirinkimo gali sukurti ne tik uždarą aiškinimo ratą, bet ir „uždarą“ socialinio veiksmo pavyzdį, kaip, pvz., parodo Diane Vaughan, analizuodama organizacijų socialinės kontrolės problematiką:

1) situacinis socialinio veiksmo pobūdis gali formuoti pasirinkimus organizacijoje taip, kad deviacija darosi normalus ir priimtinas dalykas, perteikdama stabdančiąsias strategijas kaip neveiksmingas; 2) įsiterpusios institucinės ir organizacinės jėgos daro poveikį pažinimui, susiaurindamos pasirinkimus ir formuodamos preferencijas, šitaip darydamos poveikį tam, ką individai laiko racionaliu dalyku esamu momentu; 3) tikslingas socialinis veiksmas gali baigtis nenumatytais padariniais, sukurdamas disjunkciją tarp racionalaus pasirinkimo ir padarinių. (Vaughan 1998; 26)

Jeigu turėti galvoje antrąją svarbią RPP sąlygą - *taikyti tas pačias kategorijas, kuriomis operuoja kasdienis patyrimas arba „vulgarioji psichologija“*, ir taip išsaugoti *konceptualius saitus su ja*, - patys įdomiausi klausimai atsivertų taikant RPP instrumentus politinei pastarojo dešimtmečio Lietuvos visuomenės raidai nagrinėti (nors „visuomenė“ nominalistiniu RPP požiūriu, ko gero, yra tik „fikcija“). Visi trys išvardinti klausimai yra aktuali šiandienos socialinio gyvenimo praktika, o ypač svarbus trečiasis: tikslingas socialinis veiksmas gali baigtis *nenumatytais padariniais*, sukurdamas disjunkciją tarp racionalaus pasirinkimo ir padarinių. Racionalaus pasirinkimo prieigos taikymas politinei Lietuvos tikrovei neabejotinai pateiktų ne vieną naudingą išvadą.

Kaip jau minėta, pastarosios pastabos ir pastarieji trys klausimai gali būti siejami ir su *vidiniu* racionalaus pasirinkimo teorijų kamienu, ir su *metateorine* racionalaus pasirinkimo teorijų problematika. Zenonas Norkus metateorinių klausimų monografijoje nenagrinėja, nes jo knygos paskirtis yra kita. Konkretesnis šioje recenzijoje skirtas pastebėjimas knygos autoriui sietinas su autoriaus bandymu pertvarkyti sociologijos ir

ekonomikos santykio akcentus: ar pati nuostata sociologijos ir ekonomikos jungtyje, siekianti į pirmą vietą iškelti ekonomikos elementų dominavimą, neskatina jau ir taip šiai paradigmą būdingos *formalizavimo tendencijos*, prieš kurios kraštutines formas pasisako ir pats autorius? „Ekonominis imperializmas“, apie kurį dažnai užsimenama knygoje, vis dėlto yra žymiai senesnė tradicija už „sociologinį imperializmą“ (sociologijos „imperializmas“ labiau susijęs su holistinio aiškinimo formomis, kurios, kaip, pvz., K. Marxo atveju, įgaudavo „ekonomizmo“ formą). Be to, „sociologinis imperializmas“ žymiai kritiškiau vertinamas pačioje sociologijos tradicijoje (tai rodo šiuolaikinių socialinių teorijų pluralizmas), tuo tarpu „ekonominis imperializmas“, rodos, išlaiko savo privilegijuotą padėtį.¹⁰

Monografijos „Priede“ Zenonas Norkus, aptardamas transformacijos logikos problemą „Weberio tezėje“ pažymi, tarsi patikslindamas ką tik pasakytus dalykus: „Keblumai, kuriuos kelia „Weberio tezė“, primena keblumus dėl neoklasikinių modelių. Abiem atvejais mes turime reikalą su konstrukcijomis, kurios turi analitiškai įdomią loginę struktūrą. Tačiau dėl nerealistinių prielaidų jų empirinis relevantiškumas gali kelti abejonių.“ (452)

Dvi paskutinės nuorodos ar du siekiniai – „realistinės prielaidos“ ir jų „empirinis relevantiškumas“ – ir yra čia recenzuotos knygos metodologiniai atskaitos taškai, nuo kurių knygos autoriaus pradėta ir prie kurių nuolatos sugrįžtama. Šie iš pirmo žvilgsnio nekrintantys į akis siekiniai kaip tik ir nulemia knygos sandaros, dėstymo bei argumentavimo savitumą, naujumą. Pasitelkdamas šias nuorodas ir konkrečias metodines priemones

¹⁰ Nepaisant to, 1996 m. iš spaudos išėjo šiandieną plačiai diskutuojamas Deirdre McCloskey veikalas apie ekonomikos ir retorikos ryšius (McCloskey 1996). Šioji autorė įrodinėja, kad tinkamas retorikos įvertinimas turėtų leisti ekonomistams daug tiksliau aprašyti tai, ką jie daro kaip mokslininkai, dalyvaudami retorinėje bendruomenėje, kai jie įtikinėja vienas kitą pasitelkdamai ne tik faktus bei logiką, bet ir metaforą ar metonimiją; autorė ragina šlietis ne prie bet kurio privilegijuoto metodo, bet tik prie „sokratinių“ atvirumo normų, suteikiančių lygias teises dalyvauti pašnekesyje, į pašnekesį įtraukti heterodoksiškus balsus ir suteikti galimybes atsakyti įvairiomis argumentavimo formomis. Kartu Deirdre McCloskey skatina atsisakyti globėjiskumo, pašaipaus heterodoksiškų balsų ištūmimo, kurie šiandieną yra „norma“.

Pridurtina, kad formuojasi ir feministinė ekonomika (Folbre 1994) Kevinas Quinns, remdamasis tokių filosofų kaip Elizabeth Anderson, Martha Nussbaum, Charleso Tayloro darbais, meta iššūkį pačiai veiksnio koncepcijai, kuri pasitelkia neoklasikinę ekonomika ir didžioji dalis marksistinės ekonomikos, ypač toji ekonomikos dalis, kuri žengia analitinio ar marksistinio racionalaus pasirinkimo keliu. Retorinė praktinio racionalumo koncepcija, anot autoriaus, leidžia nutiesti vidurio kelią tarp *homo oeconomicus* Scilės ir *homo sociologicus* Charibdės, mesdama iššūkį nusistovėjusioms perskyroms tarp racionalaus pasirinkimo/iracionalaus paklusimo normoms, objektyvaus fakto/subjektyvios vertybės ar žinojimo/galios. (Quinn 1996)

Zenonas Norkus geba kritiškai peržiūrėti moderniąją holizmo tradiciją, kuri Weberio „pasaulėvaizdžius“ interpretuoja kaip „vertybes“, institucionalizuotas *normatyviose* „socialinių sistemų“ tvarkose (121). Tuo tarpu Norkaus požiūriu, „normos“ nėra savaime suprantamas dalykas, todėl, pradėdamas Weberio „modelių atomizmu“, jis nepasitenkina priežastinio ryšio tarp keleto sociologinių faktų nustatymu: metodologinis individualistas „užfiksuoja fenomeną, kurio aiškinimas toliau turi būti gilinamas mikroaiškinimų konstravimu ir empirine kontrole. Individualių veikėjų elgesio aiškinimas metodologinį individualistą domina ne kaip savitiksliis, o tik kaip socialinių makrobūsenų aiškinimo priemonė.“ (131)

Normatyvinio determinizmo tikimybė (tiesą sakant, aptinkama ir metodologinio holizmo ir metodologinio individualizmo atvejais) yra nuolat lydinantis mokslą „vertybinis-ideologinis šešėlis“, kurio intriguojantis pavidalas, ko gero, ir yra tasai galutinis „šventybės objektas“, kurio atkerėjimas yra objektyvus mokslininko pašaukimas. Tačiau ar mokslas turi objektyviai vertingą „pašaukimą“? Šis vėberiškas klausimas gali būti apibrėžiamas ir kaip vertybinio sprendinio pavyzdys, ir kaip sekuliarizuoto (vis labiau atkerinčio) mokslo idealas. Analitinis Norkaus modelis pateikia savo pasiūlymus, kaip socialiniams mokslams išlaikyti savo universaliuosius principus (taip pat vertybes), kurių pagrindu būtų galima toliau ieškoti *objektyviai vertingo* pašaukimo gairių.

Kaip tik dėl pastarosios priežasties, baigiant šias fragmentiškas pastabas apie Zenono Norkaus anti-fragmentišką, t.y. universalų, jungiantįjį, sistemišką, analitinį-sistetinį socialinių mokslų projektą, reikėtų atkreipti dėmesį į galimas – pernelyg diferencijuojančias – Norkaus projekto disciplinines interpretacijas, linkusias susiaurinti *analitinės technikos*, skirtos nagrinėti daugelio lygmenų modelius, apimtį. Savo recenzijoje aptardama šią Norkaus monografiją Jūratė Baranova pažymi, kad per paskutiniuosius šešerius metus Zenonas Norkus kaip intensyvus tyrėjas nukreipė savo akademinę veiklą kita linkme –

iš filosofijos (veikalo *Istorika. Istorinis įvadas*, 1996) į sociologiją (*Max Weber ir racionalus pasirinkimas*, 2001): „Viliamės, kad Norkus galiausiai prisimins savo tikrąsias šaknis ir įgijęs naujos patirties sugrįš į viską atleidžiančios filosofijos glėbį. Čia tikrai yra ką jam veikti. Retorinis liko klausimas: kodėl vienas ryškiausių Lietuvos filosofijos interpretatorių išplaukė į sociologijos vandenį?“ (Baranova 2003; 152; 154)

Tačiau, galima sakyti, „tikrosios“ Zenono Norkaus šaknys yra socialinių mokslų filosofija, iš kurios „glėbio“ jis, rodos, ir nesiekia ištrūkti. Pats skirstymas į griežtus „sociologijos“, „filosofijos“, „antropologijos“ ir t.t. padalinius šiandieną yra ginčytinas dalykas. Be to, jokia socialinių mokslų disciplina negali išvengti produktyvaus sąlyčio su filosofinio pobūdžio klausimais (o ypač epistemologine jos dalimi). Šiuolaikinis disciplinų ribų suartėjimas turi būti įvertinamas gana ilgos specializacijos, skatinančios neišvengiamą izoliaciją bei fragmentaciją, atžvilgiu. Nors Norkus savo metodologinio vientisumo idėją pasisako prieš reliatyvizuojančias šių dienų filosofijos ir sociologijos tendencijas, tačiau jis yra „šiuolaikiškas“ kitu atžvilgiu: monografijoje peržiūrimos pernelyg griežtos įvairių socialinių mokslų ir filosofijos perskyrimo ribos, kurias nubrėžė ankstesniojo laikotarpio diferenciacija ir specializacija sugrįžtant prie socialinių mokslų metodologijos. Norkus iš principo daro tai, ką postmodernistai vadina *de-diferenciacija*, kai pakartotinai susiejami anksčiau gana griežtai atskirti sociologijos, ekonomikos, filosofijos, antropologijos padaliniai. Šiuo požiūriu Zenono Norkaus projektas taip pat yra vientisas (tiek kalbant apie *Istoriką*, tiek apie veikalą *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*). Tai, kaip jau minėta, *socialinių mokslų filosofija*. Šiuo aspektu „viskas lieka savo vietose“. Šios recenzijos autoriaus požiūriu, Norkus prie klasikinių vėberiškųjų ištakų grįžta kaip prie tikėtina geriausio (apie tai jau minėta anksčiau) *visų socialinių mokslų* metodologinio šaltinio. Grįžtama prie to laikotarpio, kai sociologija ir ekonomika nebuvo visiškai atskirti dalykai, o socialinių mokslų filosofija pretendavo būti

visus socialinius mokslus vienijantis pagrindas. Trumpai kalbant, tai - *tarpdalykinis* socialinių mokslų projektas, kuris turi jungti dvi per ilgą laiką labiausiai „susvetimėjusias“ puses – ekonomiką ir sociologiją. Rodos, kad autoriui tikrai svarbi, jo žodžiais tariant, „mažiau pasauliui svetima“ sociologinė RPP (163). Zenonas Norkus neabejotinai pasirenka „rizikingą“ erdvės ruožą tarp nevertybiško, neutralaus, apolitiško, individualistinio *grynojo ekonomizmo* kelio ir „sociologizuotos“ racionalaus pasirinkimo teorijos. Viena vertus, Norkui, kaip ir Weberiui, yra tolima „utilitarinė“ idėja, kad visi žmonės, esant bet kokioms aplinkybėms, kaip galutinio tikslo siekia maksimizuoti savo gerovę. Kita vertus, toksai bandymas išplėtoti „ekonominį“, nors ir dalinį-universalų, atskaitos tašką sociologijoje gresia nenumatomais tokio sumanymo padariniais, pvz., vienpusišku sociologinės problematikos susiaurinimu („ironiškas“ tokio projekto likimas gali būti tas, kad, vengiant „grynojo“ ekonominio elgesio koncepcijos siaurumo, toji pati koncepcija, jau kaip universalus naudos maksimizavimo modelis, galiausiai gali susiaurinti sociologijos supratimo ir aiškinimo veiklos sferą). Mano nuomone, tokio rizikingo kelio pasirinkimas rodo autoriaus ryžtą ir drąsą šiuolaikinėje teorinio pliuralizmo situacijoje imtis „metodologinio tarpininko“ vaidmens, kuris pirmiausia reikalauja itin gilių kompetencijos ir ne mažiau kruopštaus darbo, paklūstant vidiniam - biografiniam - „profesinio demono“ pašaukimui.

Kadangi neišvengiamai kyla natūralūs, žmogiški, klausimai (ar galima ir kokiomis priemonėmis galima pasirinkti tokį analitinį metodą kaip ir Zenono Norkaus?; galbūt vadovaujantis kai kuriomis autoriaus nuorodomis, galima tikslinti optimalias panašių monografių atsiradimo sąlygas, kol galiausiai išsiaiškintume galimybę, kaip gi netobulai racionalūs intelektualai gali sėkmingai plėtoti tobulai racionalią teorinę veiklą?), tai paaiškėja dar vienas – jau minėtas biografinis - atspalvis. Zenonas Norkus gerai (atidžiai, budriai, dėmesingai, nuovokiai) perskaito socialinių-

humanitarinių mokslų disciplinos istoriją. Tačiau jeigu žengsime dar toliau, iki ribinių naudos maksimizavimo sąlygų, kažkurioje esminėje biografijos atkarpoje turėtume aptikti dar vieną – „vertybinį“ – aspektą. Atrodo (bent jau remiantis Zenono Norkaus pavyzdžiu), kad norint būti analitiškam, reikia būti pakankamai „pasišventusiam“ – ir mėgti tiriamą dalyką, ir „atsiduoti“ jam, ir „išgyventi jo vertę“. Suprasti pasirinkto dalyko vertę nėra lygu visapusiškai (empiriškai) prisišlieti prie šio dalyko. Kaip teigia Maxo Weberio metodologija, vertybinis mokslo pasirinkimas nėra tas pats dalykas kaip ir „vertybinis susietumas“ su konkrečiomis socialinėmis sąveikomis, kurios kultūros reikšmių požiūriu *visada* yra *vertybiškos*. Maxo Weberio keliu žengia ir Zenonas Norkus, gebėdamas derinti šiuodu – vertybinio dalyko pasirinkimo ir vertybinio atsietumo laikysenos - aspektus.

Atrodo, kad Zenonas Norkus racionaliai pasirenka tam tikra prasme patį „religingiausią“ protestantinės etikos paveldo elementą – *darbą*, kartu su Maxu Weberiu teigiamai - savo darbu - atliepdamas mokslo pašaukimo vertę: „<...> vien ilgesiu ir laukimu nenuveikiama nieko, ir darykime kitaip: imkimės darbo, būkime kaip žmonės ir specialistai verti „nūdienos reikalavimų“. Jie yra paprasti ir aiškūs, kai kiekvienas randa demoną, laikantį *jo* gyvenimo giją, ir jam paklūsta. (Weber 1990; 82).

Keletu taupių štrichų apibūdinus racionalaus įrodinėjimo požiūriu detalios ir nuoseklios Zenono Norkaus teorinės knygos kompoziciją (ir kviečiant daugiau socialinių mokslų atstovų, ypač ekonomistų, sociologų, o taip pat filosofų, panagrinėti ir aptarti tas pačias ir kitas knygoje formuluojamas tezes), norėtusi - trumpam atsipalaiduojant nuo koncentruotos racionalumo įtampos - sugrįžti prie žemiškų, paprastų klausimų, susijusių su profesiniais čia recenzuotos knygos autoriaus įgūdžiais. (Tai – tinkama proga, kurios lyg ir nesinorėtų praleisti.) Turint mintyse puikius Zenono Norkaus gebėjimus, kyla klausimas, kaip gi jam

pavyko surasti „savąjį demoną“? Kadangi klausimas „kaip?“, ko gero, yra pernelyg sudėtingas, belieka pasitenkinti kitu klausimu – „kur?“ O čia jau, rodos, visi žino atsakymą – bibliotekoje. Kaip pažymi anksčiau minėtos recenzijos autorė Jūratė Baranova, „Ta aistra, su kuria Norkus per visą savo akademinę karjerą tyrinėjo tekstus, - unikali, ir turbūt nė vienas kitas Lietuvos akademikas šia aistra jam nė iš tolo neprilygsta. Visi žino – atraminė ir pamatinė Norkaus buvimo pasaulyje vieta yra biblioteka, šiuo metu – VU mokslinės bibliotekos Baltoji salė.“ (Baranova 2003; 153) Šiuo atveju galima tik pridurti, kad svarstant *aistros* (vertybinį) klausimą jokių būdu nenutolstama ir nuo klausimo apie pačią šios išsiskiriančios monografijos pasirodymo prielaidą (faktinį, sąlygų, aspektą). Tai dar kartą rodo, kad *aistros* (vertybinis) ir *darbo* (profesinis) aspektai kažkaip jau giliai tarp savęs susiję.

Ir dėl siauros recenzijos apimties, ir dėl profesinio etoso normų laikymosi atsisakydami tokios intriguojančios minties kelionės į aistrų-faktų santykio sferą (kuri reikalauja nepaprasto tikslumo ir subtilumo), geriau pasitelksime vieną kitą „literatūrinę“ užuominą, kuri, kaip jau minėta, dažnai slepia gerokai daugiau nei pasako pati griežčiausia analitinė sakinio konstrukcija. Krinta į akis, jog Zenonas Norkus kaip nenuilstantis profesionalus keliautojas po tuos geografinius socialinės teorijos regionus, kurie Lietuvos socialinių mokslų istorijoje dar neatrasti, kaip Weberio aprašytas „iešmininkas“ tarsi atsitiktinai aptinka naujo, dar nepraminto kelio kryptį. Tačiau tokio kelio atradimas nėra visiškai atsitiktinis, nes čia privalu orientotis *istorinėje* metodologinės minties erdvėje. Susidaro įspūdis, kad jis, kaip keliaujantis žmogus, rodos, gerai jaučiasi „svetimose“ žemėse, nes ne tik prisitaiko prie kosmopolitinės akademiškumo prigimties, bet ir atsineša su savimi vietinį (lietuvišką) patyrimą. Tokio patyrimo esmę reikėtų įvertinti kaip tam tikrą individualaus biografinio darbo vertikale, kuri slepia ilgą ir kruopštų aktyvaus, talentingo žmogaus triušą.

Reikia pripažinti, kad iš tikrųjų nėra

paprasta rašyti apie autorių, kuris, suradęs „racionalumo demoną“, gebėjo sudaryti su juo kažkokį paslaptinę susitarimą, kuris jam padeda kiekviename žingsnyje. Kaip jau minėta įvairių recenzentų, Norkus geba valdyti sudėtingą metodologinę, plačios apimties istorinę medžiagą kartu neišleisdamas iš akių ir visų alternatyvinių variantų. Netgi sakinių konstravimas verčia būti budrų skaitytoją (pvz., vėlyvą vakarą konspektuodamas aptariamą knygą po kiekvieno sakinio, rėžte rėžiančio analitiniu skalpeliu, esi priverstas pakirsti iš potencialaus snūduriavimo; ir jeigu nepaprastai detalizuotas nuoseklumas neretai migdo, tai analitinis skaidrumas tuoj pat šį polinkį išblaško). Nesiekiant čia nei aprašyti, nei įvertinti Zenono Norkaus akademinės karjeros ir profesionalaus rašymo saitų, vis dėlto negalima nepažymėti, kad metodologiniai tekstų valdymo įgūdžiai formuojasi *tada ir tik tada*, kai dėmesinga mintis sutelkiama į socialinių ir humanitarinių mokslų *istoriją*. Pastarasis aspektas dažnai nepakankamai įvertinamas, nusakant jį kaip „savaiame suprantamą“ akademinio darbo reikalavimą (lygų tarp kitų reikalavimų). Tačiau tai nėra „tolygaus svorio“ kriterijus. Tai rodo ir Zenono Norkaus darbai, kurie racionaliai atskleidžia tradicijos (istorijos) komponentų ir aktualių (dabarties) duomenų ryšį. Jeigu ankstesnėje Z. Norkaus knygoje *Istorika. Istorinis įvadas* (Norkus 1996) buvo eksplikuojama istorinė metodologinės problematika, tai čia aptariamoje knygoje istorinis pradmuo originaliai papildomas nauju šiuolaikinės paradigmos projektu. Be abejo, toliau reikėtų klausti apie tai, ar Zenono Norkaus modelis pateikia pagrįstas metodologines taisykles ir epistemologines nuorodas, ar tinkamai formuluojamas perėjimas iš Weberio ūkinės veiklos racionalizavimo problematikos į racionalaus pasirinkimo prieigos metmenis, ar adekvačiai kritikuojamos „kontekstualizuojančios“ Weberio interpretacijos, kokios yra pagrindinės racionalaus pasirinkimo prieigos dilemos (nes kiekvienas modelis neišvengiamai turi savo stipriąsias ir silpnąsias puses)? Tokia pozityvioji kritika neabejotinai bus parašyta

vėliau, tačiau ir dabar akivaizdu, kad Zenonas Norkus atsiskleidžia kaip talentingas socialinės teorijos klasikų interpretatorius, Maxo Weberio pavyzdžiu interpretaciją derindamas su aiškinamąja racionalaus pasirinkimo prieigos galia. Be to, kartu aiškiai atskleidžiamos ir empirinės šios paradigmos galimybės.

Reikia pasakyti dar daugiau: platesniu - Lietuvos mokslo dalyvavimo akademiniame Pasaulio mokslininkų veikloje - požiūriu Z. Norkaus knyga yra puikus ir įtikinamas pavyzdys, kuriuo vadovaudamiesi šių sričių atstovai, dirbantys Lietuvoje, galėtų aktyviau siekti dalyvauti tarptautiniame akademiniame dialoge, kuris teikia progą pakartotinai apmąstyti gerokai atviresnio mokslo privalumus, kartu, žinoma, įveikiant ir daugelį slenksčių. Čia galbūt būtų tinkama proga pridurti: nors Zenono Norkaus knyga nėra kritinės pakraipos knyga, tačiau aiškiai aptinkame vieną autoriaus savybę, kurią, anot Michaelio Walzerio, privalo turėti *geras* kritikas. Tai – drąsa: „Geriausios kritikai yra tie, kurie baiminasi kritikuoti savo artimuosius, ir kaip tik dėl to, kad turi tokių artimųjų – jie vis dėlto ryžtasi tai daryti“ (Walzer 2002; 7). „Artimieji“ pastaruoju, Norkaus, atveju yra socialinės srities mokslininkai ir filosofai, kurie

per daugelį dešimtmečių Vakaruose yra subrandinę nepaprastai intensyviai išdiskutuotą vadinamosios „vėberianos“ probleminių kamieną, kuriame, rodos, nebėra ir vietos „kur uodui nutūpti“. Ir vis dėlto Zenonas Norkus *tai* padaro – vokiečių kalba parašo veikalą apie žymiausio socialinių mokslų klasiko, vokiečio, Maxo Weberio metodologiją. Negana to, Norkus pasirenka originalų, alternatyvų daugelio *jau egzistuojančių* teorijų atžvilgiu, aiškinimo atskaitos pagrindą ir nenukrypstamai laikosi nuoseklios įrodinėjimo ir aiškinimo logikos, kritiškai perskaitydamas tiek paties Weberio, tiek šiuolaikinių socialinio mokslo atstovų tekstus ir pasiūlydamas lankstų perspektyvinį modelį (nepaisant to, žinoma, kritikuotiną; o tai rodo dar vieną autoriaus privalumą, nes gebėti pateikti savo teiginius taip, kad kiti galėtų kritikuoti tavo padarytą darbą, irgi reikalauja nemenkų įgūdžių). Todėl, sugrįžtant prie recenzijos pradžioje pasakyto teiginio, drąsiai galima pakartoti, kad šioji knyga yra akademinio nuoseklumo, tikslumo ir sąžiningumo pavyzdys, kuriuo, reikia tikėtis, vadovausis jaunesnieji socialinių mokslų ir socialinių mokslų filosofijos sričių atstovai Lietuvoje.

Literatūra

- Albert, Hans. 2003a. „Pratarmė“. Kn.: Norkus, Zenonas. *Max Weber ir racionalus pasirinkimas* (iš vokiečių kalbos vertė Albinas Lozuraitis). Vilnius: Margi raštai.
- Albert, Hans. 2003b. „Maxas Weberis ir šiuolaikinis socialinis mokslas“, *Politologija* 1 (29): 160-72.
- Alexander, Jeffrey C.; Giesen, Bernhard. 1987. „From Reduction to Linkage: The Long View of the Micro-Macro Link“ in J. C. Alexander *et al.* (eds.) *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California: 1-42.
- Baranova, Jūratė. 2003. „Iš filosofijos į sociologiją“, *Problemos* 63: 152-4.
- Blumer, Herbert. 1981. *George Herbert Mead in Rhea Buford* (ed.) *In The future of the sociological classics* Boston: Allen & Unwin: 136-69.
- Bourdieu, Pierre; Wacquant, Loic. 2003. „Reflektyviosios sociologijos paskirtis (Čikagos seminaras)“. Kn.: Bourdieu, Pierre; Wacquant, Loic J. D. *Įvadas į refleksyviąją sociologiją* (iš anglų kalbos vertė Vilija Poviliūnienė). Vilnius: Baltos lankos.
- Cairnes, John. 1965. *The Character and Logical Method of Political Economy*. New York: Augustus M. Kelely.
- Carretero, Fernando Leal. 2004. „Norkus, Zenonas, Max Weber and Rational Choice“ (review), *Organization. The Interdisciplinary Journal of Organization, Theory and Society* 11 (1).
- Coleman, James S. 1994 (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass. and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Collins, Randall. 1987. „Interaction Ritual Chains, Power and Property: The Micro-Macro Connection as an Empirically Based Theoretical Problem“ in J. C. Alexander *et al.* (eds.) *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California: 193-206.
- Collins, Randall. 1988. „The Micro Contribution to Macro Sociology“, *Sociological Theory* 6: 242-53.
- Denzin, Norman K. 1990. „Reading rational choice theory“, *Rationality & Society* 2 (2): 172-90.
- Durkheim, Émile. 2001. *Sociologijos metodo taisyklės*. (Iš prancūzų kalbos vertė Jūratė Karazijaitė.) Vilnius: Vaga.
- Eisenstadt, S. N.; Helle, H. J. (eds.) 1985. *Macro-Sociological Theory: Perspectives on Sociological Theory*, Vol. 1. London: Sage.

- Folbre, Nacy. 1994. *Who Pays for the Kids: Gender and the Structures of Constraint*. London: Routledge.
- Frey, Bruno. 1997. *Nor Just For Money*. Lyme: Elgar.
- Hechter, Michael; Kanazawa, Satoshi. 1997. „Sociological Rational Choice Theory”, *Annual Review of Sociology* 23: 191-214.
- Helle, H. J.; Eisenstadt, S. N. (eds.) 1985. *Micro-Sociological Theory: Perspectives on Sociological Theory, Vol. 2*. London: Sage.
- Jokubaitis, Alvydas. 2001. „Nauja originali socialinių mokslų filosofijos knyga”, *Kultūros barai* 3: 91-5.
- Yamaguchi, Kazuo. 1998. „Rational-choice theories of anticipatory socialization and anticipatory non-socialization (N1)”, *Rationality & Society* 10 (2): 163-200.
- Giddens, Anthony. 1995. *Politics, Sociology and Social Theory. Encounters with Classical and Contemporary Social Thought*. Stanford: Stanford University Press.
- Goode, William J. 1997. „Rational Choice Theory”, *American Sociologist* 28 (2): 22-42.
- Gouldner, Alvin W. 1963. „Anti-Minotaur: The Myth of a Value-Free Sociology” in M. Stein and A. Vidich (eds.) *Sociology on Trial*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Kanazawa, Satoshi. 2001. „De Gustibus Est Disputandum”, *Social Forces* 79 (3): 1131-63.
- Kemeny, Jim. 1976. „Perspectives on the Micro-Macro Distinction”, *Sociological Review* 24: 731-752.
- Kiser, Edgar. 1996. „The revival of narrative in historical sociology: What rational choice theory can contribute”, *Politics & Society* 24 (3): 249-72.
- Kiser, Edgar; Hechter, Michael. 1998. „The Debate on Historical Sociology: Rational Choice and Its Critics”, *American Journal of Sociology* 104: 785-816.
- McCloskey, Deirdre. N. 1994. *Knowledge and Persuasion in Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norkus, Zenonas. 1996. *Istorika. Istorinis įvadas*. Vilnius: Taura.
- Norkus, Zenonas. 2000. „Max Weber's Interpretive Sociology and Rational Choice Approach”, *Rationality & Society* 12 (3): 259-83.
- Parsonsas, Talcottas. 1997. „Socialinio veiksmo struktūra”, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 1: 32-46.
- Quinn, Kevin. 1996. „A Rhetorical Conception of Practical Rationality”, *Journal of Economic Issues* 30 (4): 1127-43.
- Putinaitė, Nerija. 2003. „Norkus, Zenonas, Max Weber ir racionalus pasirinkimas”, *Naujas židinys-Aidai* 11-12.
- Schumpeter, Joseph. 1949. *The Theory of Economic Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rex, John. 1987. „Interview” in Bob Mullan *Sociologists on Sociology: interviews with contemporary sociologists*. London & Sydney: Croom Helm.
- Somers, Margaret. 1998. „We're No Angels: Realism, Rational Choice, and Rationality in Social Science”, *American Journal of Sociology* 104(3): 722-784.
- Turner, Stephen. 2001. *Newsletter of the International Social Theory Consortium (Book reviews)* 1: 6.
- Vaughan, Diane. 1998. „Rational choice, situated action, and the social control of organizations”, *Law & Society Review* 32 (1): 23-62.
- Walzer, Michael. 2002. „Apie visuomenės kritikos ir socialinės teorijos santykį”, *Kultūros barai* 3: 7-10.
- Weber, Max. 1990. „Mokslas kaip profesinis pašaukimas”, *Problemos* 42: 69-82.
- Wieser, Friedrich von. 1967. *Social Economics*. New York: Augustus M. Kelley.
- Zafirovski, Milan. 2000. „The Rational Choice Generalization of Neoclassical Economics Reconsidered: Any Theoretical Legitimation for Economic Imperialism?”, *Sociological Theory* 18 (3): 448-71.

Išnašos

¹*Racionalaus pasirinkimo* modeliuose, kad ir skirtinguose, sunku būtų neįžvelgti *universalizmo* pretenzijos, t.y. konstruktyvaus bandymo rekonstruoti socialinių mokslų pagrindus, kuriuos fragmentiškai išnarstė, išskaidė ir susubjektyvino pastarųjų dešimtmečių specializacija, atskirų mokslo padalinių autonomizacija ir reliatyvizacija. Dar atkreiptinas dėmesys į tai, kad vadinamasis „tarpdalykinis“ racionalaus pasirinkimo modelis yra visai kitas atvejis negu „tarpdalykinis“ postmodernizmo projektas. Jeigu pirmasis modelis linkęs sugrįžti prie aiškiai įžvelgiamų, kad ir modifikuotų, neoklasikinės ekonomikos pagrindų, tai antrasis modelis (tiksliau kabant, modeliai) pabrėžia *perspektyvinio*, t.y. plurialistinio, požiūrio pirmenybę. Antras dalykas, kuris gali būti nepakankamai įvertinamas, yra tas, kad racionalaus pasirinkimo programa yra *latentiška*

atsvara postmodernizmo ir kitoms „post“ kryptims. Jeigu, pvz., J. Habermasas aiškiai formuluoja iš principo *universalistinę* komunikacinio racionalumo teoriją, pratęsdamas utilitarizmo ir tikslinio racionalumo kritiką, tačiau priešpriešindamas ją skeptiškiems postmodernistų požiūriams į racionalumo galimybes, tai visos racionalaus pasirinkimo teorijos sugrįžta į „senus gerus“ klasikinės ekonomikos laikus ir kiek įmanydamos ir istoriškai, ir metodologiškai (diferencijuodamos) *plečia* racionalumo tradicijos apimtį, įtraukdamos XVII a. racionalizmą, XVIII a. ir XIX a. utilitarizmą, klasikinę politinę ekonomiką, XIX-XX a. neoklasikinę ekonomiką. Racionalaus modelio skverbimasis į visas be išimties žmonių gyvenimo sferas neabejotinai sukuria anksčiau minėtas „universalizmo pretenzijas“. Kitaip tariant, racionalaus pasirinkimo modelis turi

1) apmąstyti savo santykių su šio modelio taikymo skirtingoms tikrovės sferoms galimybėmis; 2) diferencijuodamas savo požiūrį ir vengdamas neoklasikinio „grynojo universalizmo“ spąstų, toks modelis skatina apmąstyti „universalumo“ galimybių ribas.

Z. Norkaus knygoje aiškiai išsiskiria dvi tendencijos, kurios ne visada dera tarp savęs. Viena vertus, racionalaus pasirinkimo prieigos (RPP) mokslinė programa formuluojama kaip tarpdalykinis sąjūdis, turintis aiškiai apibrėžtus junglios ir universalios *socialinių mokslų* (ne sociologijos ar kitos disciplinos, bet socialinių mokslų, kurie *pripažintų ekonomikos viršenybę*) projekto uždavinius: „Visai iš kitos perspektyvos matanti sociologija“ jau yra. Aš turiu galvoje racionalaus pasirinkimo prieigą (toliau – RPP) – tarpdisciplininį sąjūdį, kuris siekia vėl suartinti sociologinius ir ekonominius mokslus pripažįstant ekonomikos viršenybę“ (15). Ne be pagrindo ekonomikos mokslai, kurie gebėjo išlaikyti aukštą analitinio mokslo statusą ir iš visų socialinių mokslų mažiausiai „pasidavė“ fragmentacijos, pliuralizacijos ir reliatyvizacijos įtakai, pasitelkiami kaip „universalūs“ visų šios srities mokslų pagrindas, kuris skirtas racionalaus pasirinkimo prieigos priemonėmis įgyvendinti savo potencialumą. Knygos „Įvade“ autorius nedviprasmiškai kalba apie „vientiso mokslo sampratą“ (savo apibrėžimu primenančią pretenzingą loginio pozityvizmo, tiksliau kalbant, Otto Neuratho idėją, siekiančią sukurti *vieningus* socialinių mokslų pagrindus): „Sociologiniai ir ekonominiai mokslai“ – su tokiu žodžių junginiu susiduriame vieno iš populiariausių Weberio darbų pavadinime. Tik nedaugelis skaitytojų išsąmonina tą socialinio mokslo sampratą, kurią išreiškia šis pavadinimas: tai samprata vientiso mokslo, kuri buvo prarasta atsiradus „ekonominio“ ir „sociologinio“ požiūrio prieštarai. RPP yra tam tikra mokslo programa, siekianti įveikti šią prieštarą (ten pat).

Kita vertus, negalima nematyti, kad Z. Norkus pateikia išstobulintą, t.y. diferencijuotą, požiūrį į *universalizmo* sampratą. „Įvade“ tai formuojama kaip trečias monografijos tikslas – išnagrinėti pačios RPP vidinį pliuralizmą ir diferenciaciją. Z. Norkus, pasitelkdamas Donaldo P. Greeno ir Iano Shapiro trilypę perskyrą - 1) grynąjį universalizmą; 2) segmentiškąjį universalizmą; 3) dalinį universalizmą – bando „suminkštinti“ kietąjį „grynojo universalizmo“ sampratą, kuriai atstovauja pirmasis „ekonominis universalistas“ Ludwigas von Misesas. Kokią svarbą Norkus skiria šiai trilypei perskyrai, matome iš šios citatos: „Tik tuo atveju, kai neišleisime iš akių „dalinių universalistų“, taps akivaizdu, kad RPP už ekonomikos

mokslo ribų yra ne sekta, o labai plati ir įtakinga mokslinė srovė. Aprašytas tyrimo būdas gali būti derinamas su segmentiškai universalistine pažiūra, kad esama socialinės tikrovės sričių, kuriose RPP gali pateikti išsamius aiškinimus. Visa tai ir yra „weberiškoji“ RPP samprata, kuri glūdi jau jo suprantančiosios sociologijos sąvokoje.“ (175) Šiuo atveju išryškėja ir išnašos pradžioje minėta suderinamumo problema: viena vertus, kalbama apie tai, jog *esama socialinės tikrovės sričių*, kuriose RPP gali pateikti išsamius aiškinimus, kita vertus, RPP („Įvade“) pateikiama kaip *vieningas* socialinio mokslo modelis, skirtas, ko gero, analizuoti be išimties visoms socialinės tikrovės sritims.

Čia reikėtų suabejoti ir euristine Donaldo P. Greeno ir Iano Shapiro trilypės perskyros verte: kažin ar universalizmas gali būti „dalinis“ ar „segmentinis“ universalizmas, kaip ir apskritimas negali būti „tik dalinis“ ar „tik segmentinis“ apskritimas. Pvz., „saikingai imperialistinė“ samprata įvardijama kaip dalinis universalizmas: „Jos atstovai remiasi prielaida, kad RPP, nors ji ir gali būti taikoma bet kokiam elgesiui, daugeliu atvejų savo objektą gali paaikškinti tik iš dalies“ (162). Sveikinant tokią formuluootę kaip tikėtinai adekvačią, vis dėlto reikia klausti: tuomet iš kur kyla itin pretenzingas racionalaus pasirinkimo modelio polinkis implicitiškai teigti apie „aiškinimo universalumą“ (nors formaliai dažnai atsisakant tokios pretenzijos visuotinum)? Jeigu tai yra ekonomikos mokslo pretenzija, kuri noriai įsileidžiama į sociologiją (teigiant apie ekonomikos viršenybę), tuomet kodėl (kaip pamatinis pavyzdys) pasirenkamas sociologiniu požiūriu subtiliausias Jono Elsterio modelis, kuris, rodos, apima (bent jau siekia apimti) racionalaus pasirinkimo prieigai teoriškai nepatogias „liekamasias“ (t.y. sistemiškai neįtrauktas į bendrąjį aiškinimo struktūrą) sąvokas, pvz., individualaus elgesio determinacijos *neracionalius mechanizmus*? Subintencionaliame (pasąmonės) lygmenyje glūdinčios neracionalios individualaus veiksmo paskatos (pavyzdžiui, „rūgščios vynuogės“, „uždraustas vaisius saldus“ ir pan., žr. p. 173) racionalaus pasirinkimo prieigoje dažnai tampa būtent tokiomis pačiais teorijai pavojingomis „liekamosiomis“ sąvokomis. „Racionalus pasirinkimas“ galbūt vyksta tokiaame artikuliuojamui sunkiai paklūstančiame lygmenyje, kurį, pvz., Anthony Giddensas vadina *praktinės sąmonės* lygmeniu. Veiksnumas apibūdina *praktinės sąmonės* terpę, kuri perteikia tuos žmonių pažinimo dalykus, kuriuos socialiniai veikėjai žino ir privalo žinoti, konstruodami ir rekonstruodami socialinį gyvenimą, tačiau jie nebūtinai turi būti perteikiami diskursyvia forma. Būtent dėl šios priežasties sociologiniai

tyrinėtojai negali nepaisyti kasdienės kalbos, pasirinkdami visiškai atskirą meta-kalbą, kuri „išvalo“ kasdienės kalbos „miglotumą“ ar „dvilypumą“ (Giddens 1995; 195-6). Tokia racionalizuota ir galbūt „sudaiktinta“ meta-kalba (kalbamuojų atveju – racionalaus pasirinkimo priegys, nes tokią hipotezę irgi svarbu tikrinti), kuri „išvalo“ neracionalias ir iracionalias liekanas iš žmonių gyvenimo, turėtų pripažinti savo ribas, už kurių ji jau negali išvėgti tų alternatyvių žmonių pasirinkimų, kurie yra racionalaus pasirinkimo priegys „liekamieji“, t.y. nepaaiškinti, veiksniai. Jeigu pripažįstame, kad racionalaus pasirinkimo priegys galioja tik tam tikrose socialinės tikrovės sferose, neišvengiamai kyla perėjimo iš *mikro* į *makro* dilema. Universalistinis tokio perėjimo sumanymas sunkiausiai suderinamas būtent su *neekonominio* pobūdžio veiksniais, kurie *homo economicus* konkrečiu laiku ir konkrečioje vietoje išstumia už realybės ribų.

Įdomu pažymėti, kad universalistinio pobūdžio ketinimai yra būtent šiuolaikinio racionalaus pasirinkimo modelių pretenzijos, nes neoklasikinei ekonomikai pakankamai apibrėžtą poveikį darė sociologijos raida (ir tai nebuvo nusakoma kaip „yda“). Kaip pažymi Milanas Zafirovski's, neoklasikinė ekonomika, kuriai tam tikra prasme įtaką padarė klasikinė sociologija, pripažįsta, kad rinkos-ekonominis elgesys yra tik specialus socialinio veiksmo atvejis, o ekonomika yra specifinis integralus visuomenės elementas: „Daugelis klasikinių ir neoklasikinių ekonomistų pripažįsta, jog egzistuoja „nerimą keliančios priežastys“ (Mill), kurių prigimtis yra socialinė neekonominė, ir jos skiriasi palyginti su ekonominiais veiksniais, įskaitant turtą, pelną, kainas, prekes ir pan. Dėl šios priežasties dauguma neoklasikinių ekonomistų paprastai aiškiai skiria ekonominę gerovę ar turtą ir socialinę gerovę, suvokdami pirmąją kaip antrosios elementą. Žinoma, neoklasikinėje ekonomikoje ekonominės gerovės ar turto siekimas yra pats bendriausias ir labiausiai paplitęs veiksnys. Tačiau dauguma neoklasikinių autorių vengia įtraukti neinstrumentines vertybes, tai, ką šiuolaikiniai racionalaus pasirinkimo teoretikai vadina šešėlinėmis kainomis, priskiriamomis neekonominėms neįvertinamoms gėrybėms (įskaitant sutuoktinius ir vaikus) numanomose rinkose, ekonominės, racionalios, optimalios veikos objektuose, - šitaip perkeldami jas anapus racionalaus pasirinkimo erdvės. <...> Be šio skirtumo tarp socialinės gerovės ir ekonominės gerovės, daugelis neoklasikinių ekonomistų pripažįsta sudėtingų ir neišsemiamų

neekonominių motyvų ar vidinės motyvacijos egzistavimą (Cairnes 1965), t.y. paprasčiausią veikimą ne tik dėl pinigų ir turto (Frey 1997), atsižvelgdami į santykį su ekonominėmis paskatomis ar išorine motyvacija. Pažymėtina, kad kai kurie neoklasikiniai ekonomistai aptinka pirminį kūrybos tikslą (pagrindinę ekonominės veiklos jėgą, įskaitant iniciatyvumą kaip numanomą iracionalumo pavyzdį) tokioje vidinėje – dėl šios priežasties ekonomiškai iracionalioje – motyvacijoje („džiaugsmingoje galioje kurti“) ir tik antriniu pavyzdžiu laiko įprastą ekonominę naudą (Wieser 1967; 324; Schumpeter 1949).“ (Zafirovski 2000; 453-4)

Taigi pagrindinė racionalaus pasirinkimo paradigmos dilema yra ne perėjimo iš *mikro* į *makro* problema, bet veikiau „neracionalumo“ problematika. *Analitinio požiūrio*, būdingo neoklasikinei ekonomikai, išplėtimas į socialinę teoriją vartojant specialiąją terminologiją pirmiausia tikrintinas labai kompleksiškuose mikro-sąveikų lygmenyse, priešingu atveju tokia analizė gali pateikti kažką panašaus į Maxo Weberio pasiūlymą (kuris, šito negalima nepabrėžti, išplaukė iš apskaičiuojančio, racionalaus, savo pirminiu sumanymu metodologiškai nuoseklaus, *universalistinio*, aiškinamojo modelio): „Šiame pasaulyje didžiosioms industrinėms teritorinėms valstybėms, tokioms kaip Vokietija, Weberis nematė jokios realistiškos alternatyvos šiai imperialistinei pasaulinei didvalstybių politikai. Antai jau savo pagarsėjusioje inauguracinėje kalboje „Nacionalinė valstybė ir nacionalinio ūkio politika“ (1895) Freiburge jis kaip aukščiausią tautos ekonominės politikos vertybinį orientyrą ryžtingai nurodo būtinybę iškovoti kuo didesnę gyvybinę erdvę būsimosioms vokiečių kartoms.“ (Norkus 2003; 368) Šia citata norėta pabrėžti, kad mikrosąveikų lygmenyje glūdi ne tik formalus pobūdžio mokslinė atsakomybė, bet ir politinio, socialinio ir moralinio pobūdžio atsakomybė už tas galimas paklaidas, kurios (teigiant, kad *mikro* lygmuo yra gerai pagrįstas) gali būti perkeltamos į institucinį (*makro*) lygmenį.

Baigiant šias glaustas pastabas įdomu pažvelgti į artimiausią aplinką, kuri supa racionalaus pasirinkimo teoretikus. Vieną paprastą, bet svarbią aptariamuoju klausimu kasdienybės (mikro-sąveikų) nuorodą pateikia Williamas Goode'as ironiškai pažymėdamas: „Kaip man papasakojo Amosas Tversky'is, kartais jis klausia ekonomistų, ar jų šeimų nariai yra „racionalūs“ netgi darydami savo kasdienes ekonominius sprendimus, ir jų atsakymas yra sutartinai, netgi pabrėžtinai, negatyvus“ (Goode 1997; 27).